

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. М. П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«Громадсько-політична діяльність В. Чорновола в радянську добу»

Виконала:

студентка 2 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
“Історія та археологія”

Беген Оксана Михайлівна

Керівник - доктор історичних наук,
професор Яремчук Віталій Петрович

Рецензент – кандидат історичних наук,
доцент Рудько Сергій Олексійович

Робота допущена до захисту
(протокол № 6 засідання кафедри історії від 06 грудня 2021 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2021

ЗМІСТ

ВСТУПІЗ

РОЗДІЛ 1. 1960-І: ВІД ШІСТЕДЯТНИЦТВА ДО ДИСИДЕНТСТВА..6

РОЗДІЛ 2. ОПОЗИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У 1970-Х - СЕРЕДИНІ 1980-

Х РР. Error! Bookmark not defined.

РОЗДІЛ 3. ОДИН ІЗ ЛІДЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ (1985 - 1991 РР.).....50

ВИСНОВКИ.....78

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ..... 80

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах українського державотворення актуальними в історичній науці є дослідження, які націлені на науковий, об'єктивний аналіз і відтворення історичних подій середини 50-х – кінця 80-х рр. ХХ ст., пов'язаних з рухом за незалежність України, ідейно-політичних засад, громадсько-політичних рухів, внеску окремих осіб, зокрема В. М. Чорновола, в зміцнення державницького потенціалу народу.

Актуальність дослідження полягає в тому, що діяльність В. Чорновола була багатоаспектною в різних галузях життя, і про це свідчать численні наукові праці. Однак завжди будуть актуальними і такими, що потребуватимуть подальшого вивчення такі сторони його життя і діяльності, як участь у розбудові української державності та внесок у розвиток суспільно-політичної думки.

Досліджуючи цю тему, необхідно об'єктивно і правдиво розкрити людську повагу та глибоку віру в дієвість і обґрунтовану реальність його сміливих новаторських ідей, вчинків, сповнених суто громадського звучання й оптимізму, соціальної спрямованості та перспективи.

Історія вивчення теми.

Проблеми діяльності «шістдесятників» і дисидентів, серед них і В. Чорновола, дістали широке відображення у дослідженнях таких українських авторів, як О. Бажан, В. Баран, О. Гарань, М. Горинь, С. Давимука, Ю. Данилюк, Б. Захаров, Г. Касьянов, М. Косів, М. Коцюбинська, А. Русначенко, С. Сапеляк, Я. Секо, Ю. Шаповал та ін.

На окрему увагу заслуговує науковий доробок В. Ф. Деревінського. Автор у своїх працях розкриває значення і активну діяльність В. М. Чорновола у суспільно-політичних процесах України другої половини ХХ ст. Розглядає його становлення як політика і громадського діяча, особливу увагу приділяє редакційно-видавничій діяльності, участі В. Чорновола у становленні громадських та політичних організацій, а також державотворчу діяльність.

Таким чином, можна констатувати, що в українській історіографії наявний вагомий доробок із означеної проблеми. Він, безперечно, сприяє прямому,

глибокому та всебічному пізнанню і висвітленню постаті В. Чорновола.

Мета магістерської роботи полягає у визначенні спрямованості, сутності та особливостей діяльності В'ячеслава Максимовича Чорновола як одного з лідерів опозиційного руху в радянській Україні.

Реалізація зазначеної мети зумовила постановку наступних **завдань**:

- висвітлити участь В. Чорновола в русі шістдесятників;
- охарактеризувати його внесок у розвиток антирадянського дисидентства;
- з'ясувати роль В'ячеслава Максимовича в процесах демократизації українського суспільства та суверенізації республіки в часи горбачовської перебудови.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя України в другій половині ХХ ст. в особистісному вимірі.

Предметом дослідження є політична біографія В. Чорновола, його внесок в усталення незалежної України.

Хронологічні рамки дослідження – це період життя та діяльності В. Чорновола в період існування СРСР 1960-ті- 1991 рр.

Територіальні рамки дослідження охоплюють сучасні державні кордони України, а також Російської Федерації, що обумовлено життям та діяльністю В. Чорновола.

Джерельну базу роботи становлять наративні та актові джерела. Це насамперед публіцистичні тексти самого В. Чорновола та інших представників опозиційного руху, які дають можливість простежити за ідейною еволюцією героя дослідження та його соратників по протистоянню з системою. Важливе значення для відтворення колізій опозиційного руху проти радянського режиму в Україні мають джерела особового походження (епістолярій, спогади, щоденникові нотатки), які походять із середовища опозиції, так і представників тогочасної влади. До складу джерельної бази роботи входять також судово-слідчі акти та нормативні джерела. Джерельна база роботи характеризується достатнім рівнем інформативної вартості та репрезентативності.

Методи дослідження базуються на фундаментальних положеннях про

сутність історичного пізнання, об'єктивних та суб'єктивних умовах розвитку науки, її норм та цінностей. Загальнонаукові методи дозволили дослідити життя та діяльність В. Чорновола, проаналізувати його науково-публіцистичну спадщину. Для всебічного аналізу проблеми використано принципи історизму, системності, наукової всебічності та об'єктивності, а також спеціальні наукові методи, зокрема просопографічний метод біографічного аналізу, що полягає у комплексному дослідженні відтворення портрету В. Чорновола, і відображенню його ролі в історії та державотворчої долі Української держави. До спеціальних наукових методів, використаних у роботі, необхідно віднести також літературний, системно-історичний, структурно-функціональний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, статистичний та кількісний. Зазначені методи і принципи дають можливість із достатньою повнотою, об'єктивно й послідовно розкрити поставлену проблему.

Структура роботи. Обсяг та структура роботи зумовлені змістом, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1. 1960-І: ВІД ШІСТЕДЯТНИЦТВА ДО ДИСИДЕНТСТВА

Після смерті у 1953 році Й. Сталіна у Радянському Союзі починається процес лібералізації усього суспільного життя. Важливою подією в процесі

десталінізації став XX з'їзд КПРС, на якому М. Хрущов у своїй доповіді викрив культ особи Сталіна. Обставини підготовки доповіді, її поширення та публікації досі залишаються не до кінця з'ясованими. Та попри все це, вона є однією з найвизначніших промов XX ст., і, на думку видатного французького історика Франсуа Фюре, «найважливішим текстом поміж усіх, що з'являлися впродовж століття» для історика комуністичної ідеї¹.

Вплив доповіді М. Хрущова на процеси як в середині СРСР, так і на міжнародній арені можна порівняти з відомим «ефектом метелика», коли незначна подія в межах системи може мати непередбачувані ефекти в іншому місці, або й, навіть, у інший час. Свідченням цього стали короткотермінові міжнародні наслідки – події в Угорщині і політична криза в Польщі в жовтні 1956 р. показали, що КПРС може як завгодно обмежувати дискусію навколо культу особи сухими резолюціями, але за межами СРСР на них не зважатимуть. Доповідь М. Хрущова почала жити своїм життям, безвідносно до намірів та інтересів його автора².

XX з'їзд сформував нові реалії в СРСР, хоча, всі процеси – десталінізація, реабілітація, репатріація, реформи правоохоронної сфери, виявилися половинчастими й не закінченими, і тому навряд чи доречно говорити про лібералізацію як таку. А власне самі ідеї доповіді М. Хрущова не до кінця засвоїлися суспільством, ні тоді, ні набагато пізніше. Ті, кого було прийнято називати «широкими народними масами» й «трудящими», виявилися не готовими до критики «культу особи». Як доречно зауважив Ф. Фюре, особлива сила впливу «секретної доповіді» на свідомість людей пов'язувалася з тим, що в неї не було опонентів³. Тогочасна політична культура в СРСР не дозволяла виступити проти генеральної лінії партії, і це, з одного боку, створило ілюзію загального схвалення, а з іншого, обезсилювало потенціал для очищення суспільства. Таке роздвоєння і можливість реакції, врешті-решт, стало

---

1 Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Комуністична ідея у XX столітті. Київ: Дух і Літера, 2007. С.708.

2 Секо Я. XX з'їзд КПРС і поява шістдесятництва. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 2. С. 113.

3 Фюре Ф. Зазн. праця. С. 709.

передумовою повернення до неосталінізму в роки правління Л. Брежнєва.

У російському науковому і публіцистичному дискурсі, XX з'їзд став ключовим елементом для становлення опозиційного руху в СРСР та виникнення горбачовської перебудови, що простежується на кількох рівнях. По-перше, реабілітація жертв політичних репресій та повернення на волю сотень тисяч людей, посприяло, за словами А. Ахматової, зустрічі двох Росій – тої, яка сиділа, і тої, яка саджала. По-друге, остаточно зупинилися масові репресії, і, по-третє, з'явилося покоління шістдесятників⁴.

Українські історики також підкреслюють на епохальність доповіді, так, на думку Юрія Шаповала, вона «надала поштовх роздумам не лише про недоліки «культу особи», але й всієї комуністичної системи»⁵. Історик Володимир Литвин, вважає, що XX з'їзд остаточно оформив зміни у внутрішній і зовнішній політиці СРСР після смерті Й. Сталіна, і закріпив політичний курс, спрямований на розвиток шляхом реформ⁶. Проте, переважаючим варто назвати розгляд з'їзду під кутом зору кризи радянського ладу. Типовою є думка Віктора Даниленка, висловлена на круглому столі 2006 р.: «Доповідь Хрущова, XX з'їзд поклали початок глибокій кризі радянської системи як штучного утворення і поступового дрейфу її до свого краху»⁷. Виразником цієї кризи і стала поява опозиції. «Відлига», на думку Станіслава Кульчицького, Георгія Касьянова, Володимира Барана, сприяла появі покоління шістдесятників⁸.

Важливе значення XX з'їзд мав для розмежування в середовищі інтелігенції. Традиційно в керівництві наукових установ і творчих союзів переважали сталіністи. Однак, значна частина інтелігенції сприйняла курс партії на подолання наслідків культу особи Й. Сталіна як на початок соціалістичного

---

4 Секо Я. XX з'їзд КПРС... С. 114.

5 Шаповал Ю. Незакрита доповідь Микити Хрущова. URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/nezakrita_dopovid_mikiti_hruschova.html (дата звернення 20.05.2021)

6 Литвин В. За лаштунками XX з'їзду КПРС. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/vistupi/litvin/golos_06_02_18.html (дата звернення 20.05.2021)

7 Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матер. круг. столу / Відп. ред. В. Даниленко. Київ: Ніка-Центр, 2006. С. 39.

8 Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. С. 191; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років. Київ: Либідь, 1995. С. 14; Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. С. 186.

оновлення. Віра у можливість очищення «ленінського ідеалу соціалізму» від сталінських викривлень об'єднала покоління шістдесятників⁹.

Колективна пам'ять українських шістдесятників не фокусується на XX з'їзді як колективному досвіді. Маємо справу радше з індивідуальними прозріннями, як події, що дозволила критично мислячим молодим людям переглянути світоглядні засади власного життя.

XX з'їзд, на думку В. Чорновола, був «визначним моментом нашої історії»¹⁰. Він згадував: «Коли зачитували цей закритий лист, де появилася якась малесенька частиночка правди про ті страхіння сталінського часу, про ту сваволю страшну, про ті страшні репресії, в актовій залі Київського університету якби муха пролетіла, то було б чути, як її крила дзижчать – наскільки це все нас приголомшило»¹¹. Або інше зізнання В. Чорновола, збережене Л. Танюком: «Справжнім переворотом для мене став XX з'їзд і викриття культу особи... Очевидно, це був останній удар, після чого я почав радикально переглядати свої погляди, усе, чого мене вчили. Ось тоді, мабуть, я й почався як дисидент»¹².

Зміни після смерті Сталіна і XX з'їзду мало змінили радянську дійсність, але створили умови для появи шістдесятників. Показовим в цьому є спогад В. Чорновола: «І ми десь звідти починалися. Я не хочу сказати від партійних з'їздів, просто починалися від тієї дійсності, яка постала»¹³.

Важливо зазначити, що не «шістдесятники» створили атмосферу «відлиги», вони скористалися нею для власного утвердження в радянському суспільстві. Авторами ключових творів, які відкрили 1960-і рр. були митці старших поколінь, як-от І. Еренбург чи В. Померанцев. Аналогічно в Україні, не «шістдесятники», яких ще не було, а частина української інтелігенції старшого покоління стала основним споживачем хрущовської доповіді. Сам процес

---

9 Зезина М. XX съезд КПСС как символ и исследовательская проблема. *Горбачевские чтения. Вып. 4.: XX съезд и доклад Н.С. Хрущева «о культе личности» в российской истории: к 50 летию XX съезда КПСС. От Фултона до Мальты: как началась и закончилась холодная война.* Москва: Горбачев-Фонд, 2006. С. 104.

10 З виступу Вячеслава Чорновола на обговоренні його творів висунутих на здобуття шевченківської премії (лютий 1996 р.). *Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 2.* Київ: Смолоскип, 2003. С. 59.

11 Там само. С. 59.

12 Танюк Л. Сяйливий дух доби. *Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 2...* С. 31.

13 З виступу Вячеслава Чорновола на обговоренні його творів... С. 59.

десталінізації суспільного життя в Україні розвивався дуже мляво, через вичікувальну позицію місцевого партійного керівництва на чолі з О. Кириченком. Лише влітку 1956 р. в пресі з'явилися викривальні статті в дусі рішень XX з'їзду¹⁴.

Партія прагнула «модернізувати відносини з суспільством» через відмову від сталінської моделі, й орієнтувалася при цьому на молоде покоління¹⁵. У новій лінії партії молодь побачила щире стремління до змін, а тому, зі свого боку, старалася включитися в суспільну дискусію. Натомість, старше покоління ні морально, ні психологічного не готове було вести розмову з партією на рівних. Однак, саме воно дало молоді сигнал до дій та в міру сил підтримувало її починання.

Шістдесятники страху перед владою не мали. Як писав Валентин Мороз, «молоді гвинтики» були не знайомі з жахом своїх батьків, а отже, «дивилися на догми з точки зору мовчазного скептицизму і непомітно пересувалися на рейки мовчазної опозиції»¹⁶.

Вийшовши з вузівських «курилок» на «Маяковку», молоде покоління вже 1957–1958 рр. заявляє про себе в мистецьких колах Москви. Проте, до України нова хвиля приходить лише в 1960 р., з появою київського Клубу творчої молоді. Наступні роки українського шістдесятництва позначені активною культурницькою роботою – вивченням спадщини попередників, пошуками власного стилю та теми в поезії, прозі, художньому мистецтві, театрі, музиці тощо. Вже в цьому був помітний молодіжний протест проти системи обмежень у творчості й житті, проти права партії втручатися в усі сфери діяльності, проти «соцреалізму» в мистецтві, проти свавілля й обмежень, заборон і покарань. Шістдесятники стали тими, хто першими вітали зміни в руслі десталінізації – демократизацію в партійному та суспільному житті, звернення до законності в правоохоронній сфері, дозвіл на свободу в творчості тощо.

---

14 Касьянов Г. Незгодні... С.15

15 Секо Я. Суспільнополітичний дискурс українських шістдесятників. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини.* Тернопіль: Видво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 6-7. С. 102.

16 Мороз В. Есеї, листи й документи. Мюнхен: Сучасність, 1975. С. 51.

У суспільно-політичному житті України 1960-70-х рр., шістдесятники являли собою внутрішню моральну опозицію до радянського тоталітарного режиму, склали ядро Дисидентського руху (Руху опору). Українські шістдесятники своїми творами й активною громадською діяльністю намагалися відроджувати національну свідомість, боролися за збереження української мови та культури, сприяли демократизації суспільно-політичного життя в республіці, виступали проти русифікації й національного поневолення та за розширення свободи художньої творчості, за оновлення і демократизацію суспільства .

Провідними фігурами і натхненниками руху шістдесятників стали молоді поети Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Іван Драч, Ліна Костенко, Ірина Стасів, Ігор Калинець, художники Алла Горська, Людмила Семикіна, Панас Заливаха, Галина Севрук, Стефанія Шабатура та ін. Вони відродили майже задушену в сталінські часи українську культуру, внесли в неї щирість, відсутню в офіційних виробах, і художній смак. При несхожості дарувань шістдесятників їх об'єднувало живе національне і громадянське почуття.

У 1960-х роках з'явилася група талановитих і сміливих публіцистів-літературознавців, істориків - Іван Дзюба, Іван Світличний, Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл, Святослав Караванський, Євген Сверстюк, Василь Стус, Михайло Брайчевський. Місцями зустрічей шістдесятників стали майстерні художників, які працювали в національній манері (скульптор Іван Гончар, Алла Горська та ін.), музеї, квартири знавців українського народного мистецтва .

Формування світогляду шістдесятників відбулося під впливом гуманістичних культур Заходу, ознайомлення з якою сприяло все більшому зацікавленню власною культурою кінця ХІХ – початку ХХ ст., історією та традиціями українського народу, зокрема «Розстріляного відродження» .

Надбання гуманістичної західної культури не стали зразком для повторення форми. Ближче знайомство з ними сприяло підвищенню статусу загальногуманістичних цінностей, модернізації свідомості інтелігенції, посіало відразу до «соціалістичного реалізму». Закономірним наслідком подібних зрушень було відродження інтересу до власної культури, і багатств. З'явилася

потреба знайти своє місце не поруч із культурою «старшого брата», а в контексті всіх світових культур, передусім західної. На цьому суспільно-політичному, культурному, інтелектуальному фоні відбувалося формування творчого і громадянського обличчя шістдесятників. Розширення простору свободи навіть у рамках офіційної ідеології дало Могутній поштовх подальшому поступу прагненню розширювати рамки цієї свободи.

Саме на цей час припадає закінчення студентського життя В. Чорновола, яке багато в чому позначилось на формуванні світогляду. У 1960 року закінчивши університет з відзнакою він поступово починає реалізовуватися як журналіст – пише статті.

Наступні три роки (1960–1963 рр.) стали у житті В. Чорновола активним етапом його діяльності, спершу у якості редактора на Львівській телевізійній студії¹⁷. У цей час у своїй літературній діяльності він велику увагу приділяв творчості відомих українських діячів: Т. Шевченка, Б. Грінченка та ін. У травні 1963 р. В. Чорновіл переїжджає до Києва для пошуку нових джерел, які стосуються його наукової роботи. До вересня 1964 р. він, проживаючи у Вишгороді, працює літературним працівником газети «Комсомолец» на Київській ГЕС. Тоді ж В. Чорновіл склав кандидатський мінімум, хоча до навчання в аспірантурі не був допущений, через політичні переконання. У 1965 р. він влаштовується працювати в місті Києві у газету «Молода гвардія», з часом завідує відділом цього ж видання¹⁸.

Чорновіл, як молодий публіцист, не приховував у редакції своїх поглядів. У своїх статтях він показував особливості неповторної і самобутньої української культури, привертая увагу читацької аудиторії не лише до спадщини Т. Шевченка, І. Франка та Лесі Українки, а й до менш знаних постатей української культури і донедавна заборонених. Публікував статті та вірші переслідуваних шістдесятників, що вже не могли побачити світ в інших газетах. Саме В'ячеслав Чорновіл уперше надрукував поезії Івана Драча «Крила», «Матері від блудного

---

17 Побережець Г. Внесок В.М. Чорновола у розвиток суспільно-політичної думки та розбудови державності України. Дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. Миколаїв, 2015. С. 42.

18 Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. Т. 1. Київ: Смолоскип, 2002. С. 37-38.

сина», «Протуберанці сонця». На шпальтах газет з його подачі були надруковані твори Миколи Вінграновського, Василя Стуса. Така позиція молодого журналіста призвела до появи службових неприємностей на весні 1965 року. За вказівкою КДБ В'ячеслава Чорновола було звільнено з посади завідувача відділу і переведено в штат роз'їзних кореспондентів.

Вже влітку 1965 р. в середовищі української інтелігенції йшла мова щодо можливого тиску з боку влади, однак, мало хто передбачав, в якій жорсткій і цинічній формі вони будуть здійснюватися.

Оперативно, впродовж 24 серпня – 1 вересня 1965 р. у Києві, Львові, Івано-Франківську та інших містах було проведено арешти¹⁹. Затримуючи людей, влада заздальгідь попіклувалася про можливі випадки громадського невдоволення, проводячи арешти за межами міст проживання. Так М. Гориня затримали в Красному, тернополянина І. Герету – Одесі, а Я. Геврича, М. Озерного та І. Світличного при поверненні з відпочинку. Арешти проводилися цілеспрямовано під конкретну молодіжну аудиторію. Не випадково, просопографічний портрет арештованих, створений В. Чорновілом, лише в поодиноких випадках не співпадав: «Засуджений Н. на день арешту мав 28–30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, поступив у вуз (дехто після армії), де був активним учасником наукових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або й захистив її), публікувався в періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою і мистецтвом, вболівав за стан рідної мови і культури. Ще не одружений або ж одружився незадовго до арешту і має малу дитину»²⁰.

У науковій літературі називаються кілька причин організації репресій. Підбір імен визначався за принципом добитися від людей «покаяння», і, таким чином, дискредитувати інтелігентський рух. Так, на думку Г. Касьянова метою

---

19 Секо Я. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 57-58.

20 Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т.2... С. 367.

«першого покосу», було «викорінення інакомислення як суспільного явища»²¹. Метою арештів, вважає Ю. Зайцев, була ліквідація не лише організованого опору режимові, а й індивідуального спротиву, що виявлявся у захисті національної духовності, історії, культури²². Показовим було те, що під час попереднього слідства більшість заарештованих зізнавалося в інкримінованих злочинах.

Згідно іншої версії, головною метою влади був розгром мережі самвидаву. У 1965 р. за підсумками операцій було викрито осередки його виготовлення й поширення в Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську, вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкованих машинок та встановлено близько 80 осіб причетних до нього²³. Підтвердженням цієї думки може слугувати той факт, що під час слідства тема самвидаву була визначального при встановленні «винуватості» арештованих.

І. Гель підсумував цілі влади: а) припинити налагоджений на всеукраїнському рівні, внаслідок розривання особистих зв'язків, вихід, передрук, обмін та поширення матеріалів самвидаву; б) залякати й зламати молоду українську інтелігенцію, що, сформувавшись у роки «відлиги», продуктивно працювала на відновлення національної свідомості, духовності, культури; в) продемонструвати силу і впевненість у тому, що нове керівництво партії і держави «твердою рукою» відновить сталінські методи правління імперією і очистить радянський народ від впливу буржуазних націоналістів та інших «відщепенців»²⁴.

Майже одностайною є думка про «замовний» характер арештів, «московським» куратором яких вважають секретаря ЦК КПРС з ідеології Михайла Суслова²⁵. Причиною цього стала зміна політичного курсу в СРСР після зміщення з посади М. Хрущова. В травні 1965 р., під час святкування

---

21 Касьянов Г. Незгодні... С. 62.

22 Зайцев Ю. Ті, що не мовчали. *У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу*. Львів: Каменяр, 2003. С. 81.

23 Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). Київ: Смолоскип, 2010. С. 118.

24 Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття. Львів: Часопис, 2013. С. 232.

25 Касьянов Г. Незгодні... С. 47; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків, 2003. С. 87.

двадцятиріччя перемоги у Великій вітчизняній війні, вперше за багато часу було позитивно сказано про роль Й. Сталіна. Цим самим фактично розпочався серйозний наступ неосталіністів у Політбюро з прицілом на черговий XXIII з'їзд КПРС, який мав відбутися наприкінці березня 1966 р. Таким чином, «зачистка» в середовищі інтелігенції мала унеможливити протест проти реставрації «сталінського минулого». Оскільки саме в молодіжному інтелігентському середовищі критика «культу особи» була найпоширенішою. Крім того, у 1965 р. в цьому середовищі функціонував хоча й не достатньо ефективний, але не підконтрольний владі засіб поширення інформації – самвидав, який, в ідеологічних дискусіях, міг бути спрямований проти «генеральної лінії»²⁶.

Розпочинаючи наступ на ідеологічному фронті, Москва враховувала й сильні позиції першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. Призначення головою ради міністрів УРСР Володимира Щербицького та арешти на території республіки були точковими ударами по ньому і його статусу. Розуміючи це, П. Шелест стримував репресивні дії апарату. Підтвердження цього ми знаходимо в одному з спогадів, зокрема І. Гель відзначав: «Перед судом ще була зустріч з генерал-полковником Нікітченком, який тоді був головою КДБ України. Я думаю, що за дорученням Шелеста він намагався нас, так би мовити, оборонити. Це йому не вдалося, але завдяки йому й Шелесту ми отримали невеликий термін»²⁷.

На користь цієї версії свідчить і те, що у Києві, який знаходився під особистим контролем П. Шелеста, лідери молодіжного інтелігентського руху, за винятком І. Світличного, залишилися на волі. Саме через це, київська інтелігенція спромоглася на організований опір (акція 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі «Україна», кампанія «підписантів», публікації розлогих памфлетів типу «Інтернаціоналізм чи русифікація?», виїзд на «львівський процес» тощо).

В цей же час, у Львові під контролем місцевого секретаря обкому з ідеології Валентина Маланчука заарештували лідерів, а методи слідства й суду

---

26 Секо Я. Арешти 1965 р...С. 62.

27 Захаров Б. Знач. праця. С. 87.

досягли крайніх форм.

Арешти, які відбулися в другій половині серпня, на початку вересня 1965 р. стали передумовою подій, які відбулися 4 вересня у кінотеатрі «Україна». Ця акція увійшла в історію українського національного руху не просто як вияв громадянської позиції, а як початок руху опору шістдесятників. За задумом і змістом виступ І. Дзюби мав інформативний характер. Однак, В. Чорновіл та В. Стус, які закликали присутніх вставанням відреагувати на сваволю влади, надали йому форми протесту.

На прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» 4 вересня 1965 року після самого Параджанова виступив Іван Дзюба. Він повідомив присутнім, що в Україні відбулися численні арешти, і назвав імена арештованих. «Я ж пам'ятаю, як усе це обговорювалось», – згадує Михайлина Коцюбинська. – «Обговорювалися кандидатури: хто зробить, хто виступить. Я навіть пам'ятаю, що на якійсь відчайдушній хвилі, оскільки Іван [Світличний] сидів, то навіть я пропонувала себе, що я скажу. Але мене відкинули, тому що я була сама з малою дитиною. І моя кандидатура відразу відпала. І взагалі, це було не найкраще. Вирішили, що говоритиме Дзюба, він був найкращий оратор і мав уже якусь підготовку». Хтось увімкнув пожежну сирену, щоб заглушити промову Дзюби. В'ячеслав Чорновіл встав й вигукнув: «Хто проти тиранії – встаньте!» Заклик до протесту підтримав Василь Стус. Частина присутніх – більше ста чоловік – підвелася з місць. «Це сталося якоюсь мірою спонтанно, відрухово – і заклик, і те, що встали»²⁸.

Проте тоді сміливців виявилось не багато, про що І. Дзюба із сумом відзначав, що акція не вийшла за межі середовища, й не отримала очікуваного резонансу, «як камінь в болото»²⁹. Не випадково, до кінця 1980-х рр. про події 4 вересня майже не згадували. Виступ у кінотеатрі «Україна» тривалий час був на маргінесах пам'яті. Лише наприкінці 1980-х рр., з огляду на нове розгортання українського національного руху, відбулася його рецепція, повернення в пам'ять

---

28 Захаров Б. Зазн. праця. С. 90.

29 Дзюба І. Нецензурний Стус. Кн. у 2-х ч. Ч. 2. Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. С. 245.

покоління та історію шістдесятництва. Формуючи національний канон тягlosti визвольних змагань, існувала практична потреба показати шістдесятництво початком боротьби за незалежність на зламі 1980–1990-х рр. Саме тоді, події 4 вересня почали виводитися з контексту серпня – вересня 1965 р., й оцінювалися з перспективи боротьби покоління шістдесятників³⁰.

Про 4 вересня 1965 р. В. Чорновіл чи не вперше публічно заговорив 15 липня 1988 р. на зустрічі членів УГС з журналістами: «Тоді із Дзюбою і Стусом ми в кінотеатрі «Україна» на обговоренні «Тіней забутих предків» Параджанова сказали про масові арешти. Дзюба повідомив, а я піднімав людей на ноги в знак протесту проти того, що терор і репресії почалися. А Стус попереджав, що почнеться з українців, як прийдуть сталінські часи, це дійде до євреїв, росіян, до інших»³¹. Саме В. Чорновіл словесно оформив спонтанні думки В. Стуса, надавши їм афористичності й спонукальності фразою «Хто проти тиранії – встаньте!».

Під час інтерв'ю 1997 р. В. Чорновіл описував власну мотивацію під час цих подій:

«Кор[еспондент]. Судячи з вашого характеру, це був спонтанний виступ?

Чорновіл. Ні. У мене вдача не холерична, як дехто вважає. Я сангвінік із холеричним виявом ззовні. Говорю десь емоційно, десь експресивно. Але все це продумано. Слово, як і дія, ніколи не випереджає думку.

Кор[еспондент]. Значить це була спланована й продумана акція?

Чорновіл. Я декілька днів мучився, коли дізнався про арешти друзів. Думав, що робити. Підготував заяву, яку потім підписали відомі люди, серед яких були Гончар, Антонов та інші. Написали вимогу допустити нас на суди. Але виникла потреба публічно про це оголосити. Перед входом до кінотеатру зустрілися з Дзюбою. Переговорили й вирішили: він привітає Параджанова з

---

30 Секо, Я. "Тіні забутих предків": історія однієї акції. *Україна–Європа–Світ : міжнародний збірник наукових праць*. Тернопіль : ТНПУ, 2015. Вип. 16 : у 2 ч. Ч. 1. С.72.

31 З інтерв'ю офіційній пресі з приводу проголошення УГС. *Чорновіл В. Твори: у 10-ти т.* Т. 6. Київ: Смолоскип, 2009. С. 375.

блискучим фільмом і скаже про арешти”³².

Це був відкритий імпровізований політичний протест. У відповідь на нього Івана Дзюбу звільнили з роботи у видавництві «Молодь», В’ячеслава Чорновола звільнили з роботи у газеті «Молода гвардія», Василя Стуса відрахували з аспірантури в Інституті літератури АН УРСР.

15 вересня 1965 р. В. Чорновіл відправив відкритого листа до ЦК ВЛКСМУ й ЦК КПУ з протестом проти репресій. Він став свідченням того, що новій генерації вже набридло постійно бути у страху і вони не відступатимуть перед ним. І тут він висловився, що не зійде із засад протесту, докорінно проти намагань влади нав’язати невинним людям участь в антирадянській організації, і це було яскраво продемонстровано 4 вересня 1965 року на презентації фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна». За висловлений протест В’ячеслава звільнили з роботи в редакції газети «Молода гвардія» і не зарахували до аспірантури Київського педагогічного інституту, куди він пройшов за конкурсом³³.

Тридцятого вересня 1965 р. в помешканні В’ячеслава Чорновола у Вишгороді біля Києва зробили обшук. Підставою для обшуку стала підозра, що він «займається розмноженням документів, які містять наклепницькі вигадки на радянський державний і суспільний лад», що поширювалися у Львові³⁴. Під час дев’ятигодинного пошуку співробітникам КДБ «розмножених» В. Чорноволом «документів антирадянського змісту» було знайдено 190 так званих антирадянських документів, переважну більшість з яких становили книжки та періодичні видання, в основному з історії, етнографії, мистецтва, історії літератури, а також художні твори письменників різних течій і світогляду, зібрані ним упродовж десяти років для власної літератури та наукової діяльності³⁵. Підпали ці видання під це визначення лише через те, що були

---

32 У нашому партійному списку будуть несподівані імена з верхівки влади, які відстоюють там рухівську позицію. *Чорновіл В. Твори: у 10-ти т.* Т. 9. Статті, виступи, інтерв’ю (січень 1996 – грудень 1997). Київ: Смолоскип, 2014. С. 495.

33 Там само. С. 72.

34 Постанова про обшук від 6.09.1965 р. *Чорновіл В. Твори в 10-ти т.* Київ: Смолоскип, 2003. Т. 2. С. 167.

35 Деревінський В. Ф. В’ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків, 2016. С. 72.

написані та опубліковані українською мовою тощо. За таким принципом «антирадянськими» стали твори Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, Б. Грінченка, Н. Кобринської, В. Антоновича та інших, а також навіть видання Комуністичної партії Західної України³⁶. Однак, не маючи підстав для арешту, Чорновола відпустили, а з наступного дня розпочалися допити. Щоб убезпечити себе від арештів, В'ячеслав побоюючись виніс зі свого помешкання багато матеріалів, документів, які були надруковані самвидавом, а також його власні праці.

Також активно діяв В'ячеслав Чорновіл щодо захисту арештованих в кінотеатрі «Україна»: він сам співавтором листа-протесту представників української інтелігенції до ЦК КПУ та ЦК КПРС, також написав клопотання про недопустимість замовчування інформації щодо судових процесів та про порушення законодавства щодо них. Під цим клопотанням підписалося 78 представників української культури та науки, що стало великим резонансом для П.Шелеста та працівників УРСР. Як наслідок, до представників влади почали надходили листи й від інших відомих діячів. І саме завдяки листам, зверненням, протестам інтелігенції, мітингам публікаціям у пресі представників української діаспори влада пішла на певні поступки. Без суду було звільнено кількох заарештованих (М. Косіва, Г.Садовську, І.Світличного та ін.), а Чорновола повернули більшість вилучених у нього книжок і паперів.

Незважаючи на переслідування з боку влади. В'ячеслав Чорновіл і надалі брав активну участь в організаційній діяльності руху супротиву. Разом із Іваном Світличним створив фонд допомоги ув'язненим. Допоміг скласти петиції протесту, намагався у Вишгороді створити підпільну друкарню. Допоміг І.Дзюбі в підготовці книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надавши йому матеріали про економічне становище України³⁷.

Перша кримінальна справа Чорновола на початку 1966-го пов'язана з відмовою давати свідчення на закритому судовому процесі над братами Б. і М.

---

36 Скарга В. Чорновола до Львівського обласного суду. *Чорновіл В. Твори в 10-ти т.* Київ.: Смолоскип, 2003. Т.2. С. 176-188.

37 Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл... С.78.

Горинями, М. Зваричевською та М. Осадчим. Суд виніс окрему ухвалу про притягнення В'ячеслава Чорновола до відповідальності за відмову свідчити. 8 липня 1966-го його засудили на три місяці виправних робіт за місцем роботи з відрахуванням 20% заробітку на користь держави. За свою невтомну діяльність в КДБ йому дають псевдонім – «Неугомонний»³⁸.

Саме у виступі проти арештів і переслідувань у 1965 р. відкрилася нова особливість шістдесятництва. Культурницький молодіжний рух, який тяжів до суспільних проблем, після «першого покосу» почав зміщуватися в бік правозахисту. Не без сприяння влади, шістдесятники отримали нову ідею. Не маючи можливості перерости у політичний рух, шістдесятники почали реалізовуватися у правозахисті. Таким чином відмежувавши шістдесятників від суспільно-політичних процесів у СРСР, влада тим самим перевела їх опір у іншу площину, яка до цього вважалася другорядною. Але разом з цим, з позиції влади, «загнані» у безвихідь інакодумці, борючись за своє життя, надали периферійній темі значущості.

Бажання влади залякати інтелігенцію, створивши атмосферу підозр і недовіри не вдалося. На відміну від покоління «розстріляного відродження», шістдесятники виявилися згуртованішими. На думку Є. Сверстюка, влада виявилася не готовою до того, що у відповідь на арешти, кожен із тих, хто залишався на волі, демонстративно солідаризуватиметься із ув'язненими, люди навпаки були готові ризикувати власною головою³⁹.

Напевно основною причиною, чому інтелігенція зважилася на протест було побоювання відродження сталінізму. На середину 1960-х рр. частина чільних лідерів шістдесятників, таких як І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, були прихильниками, за висловом І. Дзюби, «істинного» демократичного соціалізму. Щодо В. Чорновола, то він ще на той час не втратив соціалістичних ілюзій, оскільки в листі до друзів у квітні 1968 р. зазначав, що продовжує

---

38 Титикало Р., Костін І., Бежевець О. В'ячеслав Чорновіл. «Неугомонный» у боротьбі за Україну. *Історична правда*. 24 серпня 2017. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/08/24/150177/> (дата звернення 13.06.2021)

39 Ми вибрали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком. *Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами*. Київ: Дух і літера, 2004. С. 79-80.

перебувати на позиціях соціалізму. «Але соціалізму не того, – уточнив він, – що намагається регламентувати не лише діла, а й мислення індивіда. Я не уявляю собі справжнього соціалізму за гарантованих демократичних свобод, без найширшого політичного й економічного самоврядування всіх клітин державного організму, аж до найменших включно...»⁴⁰. Проте абсолютним руйнуванням таких ідей стало придушення «Празької весни» 1968 р., що для багатьох шістдесятників стало останньою крапкою в еволюції поглядів.

Найпомітніше атмосфера змін, новизни відчувалась у духовному житті. Воно стало динамічнішим, розкутішим, менш регламентованим. Хоча й в обмежених масштабах, розширювалися контакти із західною культурою. Все це справляло величезний вплив на інтелігенцію⁴¹. А відповідно всі ці позитивні зрушення сприяли появі нового покоління цієї інтелігенції – шістдесятництва, соціальна активність якого припала на кінець 1950-х початок 1960-х років. Звичайно, що в даному випадку мова йде про узагальнений образ шістдесятників. За роки сталінізму інтелігенція як така зникла. Існував «прошарок» як соціологічна категорія. Однак, можна погодитися з Наталією Коровіциною, що саме поняття «інтелігенція» і соціокультурна структура, яка стоїть за ним, має для Східної Європи, слов'янської цивілізації унікальний, неповторний зміст. Це не просто соціальна група, а швидше феномен культури, суспільного життя. Інтелігенція традиційно мала високий елітарний статус і займала важливу соціальну нішу, яка не обмежувалася науковою чи художньою діяльністю⁴²

Відносини між владою та інтелігенцією в усі часи були складними. Адже «владочентричність» радянської історії апріорі передбачала підлеглий статус інтелігенції. Проте, остання увесь час намагалася довести свою першість щодо влади, апелюючи, насамперед, до своїх моральних та індивідуальних переваг. Навіть свідомо погоджуючись на співпрацю, інтелігенція традиційно тримала в кишені відомий символ мовчазного протесту. Амбівалентний характер

---

40 Лист від 28 квітня 1968 р. *Чорновіл В. Твори в 10-ти т.* Київ: Смолоскип, 2003. Т.4. Кн. 1. С. 101-102.

41 Касьянов Г. Незгодні... С. 13-14.

42 История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа. Москва: Наука, 2007. С. 362.

вітчизняної інтелігенції проявлявся, на думку Г. Касьянова, в зразках «подвижницького служіння народу і не менш вражаючих зразках конформізму і пристосовництва», коли вона була з одного боку джерелом цікавих і конструктивних суспільно-політичних ідей, з іншого – середовищем виникнення політичного екстремізму і реакції⁴³.

Шістдесятники перебрали на себе місію інтелігенції. Вони стали тою «творчою меншістю», до якої «підтягується» суспільна «пасивна більшість»⁴⁴. Шістдесятники десь підсвідомо, але увійшли в традицію критики «своїх», намагаючись стати «дзеркалом» для влади, розуміючи, що лише спільними стараннями можна надати державі й суспільству поштовх для розвитку. Таке розуміння своєї ролі шістдесятниками перегукується з відомою думкою Умберто Еко: «Інтелігенція не повинна справлятися з кризами, інтелігенція повинна влаштовувати кризи»⁴⁵. Крім того, на думку італійського вченого-філософа, головний обов'язок інтелектуала – критикувати однодумців, навіть під загрозою розстрілу на місці. Інтелектуал – це спостерігач і резонер⁴⁶.

Як не парадоксально, але позиція влади по відношенню до частини шістдесятників мала характер діалогу. Влада не просто намагалася будь-що заткнути рота, ліквідувати інакомислення, але й дати обґрунтовану ідеологічну відповідь. Не випадково, сама полеміка мала суспільний резонанс. Це можна простежити за публічними кампаніями з приводу “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, “Собору” О. Гончара, які розгорталися в пресі, полеміками на засіданнях творчих спілок тощо. Інша справа, що сам діалог ніколи не відзначався рівністю, влада розмовляла з позиції «господаря», тоді як молодь з цим категорично не погоджувалася. При цьому й суспільство було ознайомлене переважно з аргументами однієї, лише провладної сторони, поширюваними через мережу «агітпропу», тоді як свідчення іншої можна було знайти в мережі самвидаву.

---

43 Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х –30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992. С. 3.

44 Інтелігенція. *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник*. Київ: Вища школа, 2002. С. 160.

45 Эко У. Полный назад! “Горячие войны” и популизм в СМИ. Москва: Эксмо, 2007. С. 124.

46 Там само. С. 126.

Спектр проблем піднятих українськими шістдесятниками був набагато вужчим аніж у їхніх московських ровесників. Ключовим із самого початку стало національне питання. Саме навколо нього існувала суспільна дискусія. До її проявів можна віднести заходи офіційного та неофіційного характеру, де піднімалися питання становища української мови, історії та культури, матеріали друкованих видань, численні звернення громадськості до влади з приводу окремих поодиноких чи системних випадків національної дискримінації або упередженості тощо. Саме там прозвучали всі ті думки й ідеї, які отримали своє оформлення в публіцистиці самвидаву. Можна стверджувати, що публіцистика стала, до певної міри вимушеним, по суті, вторинним жанром.

Публіцистичні твори українських шістдесятників, які відображають стартові позиції були написані в час існування своєрідного діалогу між владою і суспільством, що відбувався між XX з'їздом КПРС у 1956 р. та придушенням «Празької весни» 1968 р. Остання подія, не має прямого відношення до радянської історії, але стала своєрідним індикатором, для тогочасної молоді і свідчила про повернення до консервативного неосталінського курсу. Самвидавні твори після 1968 р. («Програма укомуністів», «Право жити») характеризуються значно радикальнішою тональністю по відношенню до влади. Відкидання радянського досвіду, що має місце в них, свідчить про пошуки альтернативних моделей. Тобто, компромісний характер перших творів, де влада розглядається в якості партнера, переходить в площину конфронтації, де влада набуває ознак ворожого інституту.

Звільнення з роботи прискорило працю над документальним дослідженням «Правосуддя чи рецидиви терору?». Протягом перших місяців 1966 р. В. Чорновіл уклав цей збірник і офіційно надіслав з листами першому секретареві КПУ П. Шелесту, прокуророві УРСР, голові КДБ УРСР. Проте, не отримавши відповіді, Чорновіл надсилає додаткову працю й секретарю ЦК КПРС Л. Брежнєву, О. Гончару та І. Гончару. За твердженням авторів книжки «Опозиція в Україні», В'ячеслав Чорновіл надіслав ще листи письменникам А. Малишку та

М.Стельмаху⁴⁷. Цікавою і показовою в цьому є звернення В. Чорновола до П. Шелеста в супровідному листі до праці «Правосуддя чи рецидиви терору?»: «Звертаюся до Вас не як рядовий журналіст до першого секретаря ЦК КПУ. Звертаюся до Вас як радянський громадянин до радянського громадянина, як українець – до українця». Ця публіцистика є цікавою саме в контексті діалогу між владою і суспільством. По-перше, звертає на себе увагу постановка проблеми: відмова від відносин типу «правитель – підданий» на користь зафіксованого в конституції «держава – громадянин». Відповідно, маємо справу не з «верноподданическими челобитными», а – зверненнями громадян.

Головна сентенція праці «Правосуддя чи рецидиви терору?» – «Суд не повинен бути знаряддям терору»⁴⁸. В творі автором детально простежена вся процедура радянського судочинства, від юридичного аналізу статті 62 Кримінального кодексу УРСР «про антирадянську агітацію та пропаганду» до оголошення вироку.

На основі зіставлення відповідних статей Конституції СРСР та Кримінального кодексу, В. Чорновіл прийшов до висновку про наявність невідповідностей, які дуже часто використовується як засіб тиску на непокірних громадян: «Однак, дуже популярна нині 62 стаття – позаконституційна. Верховна Рада УРСР повинна або анулювати її, або ж конкретизувати. У теперішньому варіанті ця стаття повністю перекреслює свободи, що їх гарантує громадянам Конституція СРСР. Коли хтось критикує сьогоднішню національну політику за відхід від ленінських норм, то навіть помиляючись, має на це повне право за Конституцією СРСР. Але за Кримінальним Кодексом УРСР цю людину можуть заслати в табори суворого режиму, витлумачивши критику як “пропаганду, проваджену з метою підриву чи ослаблення радянської влади”»⁴⁹.

На думку автора, подібні розходження між юридичними положеннями і судовою практикою не виключення, а мають місце як під час попереднього слідства, що виливається у фабрикацію злочину, так і при порушенні

---

47 Данилюк Ю. Бажан О. Знач. праця... С. 64.

48 Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 2. С. 79.

49 Там само. С. 83.

процесуальних норм, особливо під час закритих судів. За наявності упередженого звинувачення та неефективної адвокатури, це приводить до появи безглузвих звинувачень, що виливаються у жорстокі вирокі. Висновки, до яких приходять В. Чорновіл, не йдуть далі критики наявного стану речей, вони не революційні, не закликають до зміни державного ладу, не заперечують комуністичний поступ суспільства. Вони лояльні до ідеї, але не до практики радянського укладу життя. В даному випадку В. Чорновіл апелював до прав окремо взятої особи, які нещадно потуралися під гаслами руху суспільства до комунізму, заперечував макіавеллівський принцип виправдання засобів метою, адже «засобами терору, придушення в людях громадянських імпульсів найсправедливішого суспільства не побудуєш»⁵⁰.

Як зауважує автор, подібна державна політика, яка маскувалася під боротьбу з буржуазним націоналізмом була ні чим іншим, як спробою «замінити чесне мислення й мужнє шукання шляхів до справедливості»⁵¹ стандартною формулою. Такий новий поворот до сталінських методів, В. Чорновіл називає історично безвідповідальним, безперспективним і шкідливим, адже передбачає не розв'язок глибинних протиріч радянського суспільства, закладених, зокрема, у невирішеності національного питання, а вирішення конкретних локальних завдань. Не випадково, що саме таку політику «експериментів із підрубанням коріння, експериментів із заглушуванням і залякуванням» автор інкримінує як антирадянську, повертаючи, таким чином, вістря списа в сторону тих, хто його спрямував на українську інтелігенцію⁵²

«Правосуддя чи рецидиви терору?» був не просто критикою тоталітарних методів у системі радянського правосуддя. Це ще й авторська солідаризація з життєвою позицією ув'язнених, спрямованої на нонконформізм, свободу самовираження, врешті, право бути Людиною.

Проте таке влада ніяк не відреагувала на надіслану працю. Це в свою чергу призвело до того, що маючи творчу свободу Чорновіл уклав новий збірник «Лихо

---

50 Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 2. С. 150.

51 Там само. С. 154

52 Там само. С. 154

з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)). Пишучи цей твір, В. Чорновіл мав на меті донести інформацію про репресії до численної громадськості, показати об'єктивні причини й перебіг репресій та змалювати реальний образ засуджених людей, що насправді були не абстрактними «буржуазними націоналістами», а переважно талановитими й обдарованими представниками української інтелігенції. А ще він прагнув зупинити масове залякування української інтелігенції владою, заявивши їй представникам, що в Україні є протест проти політики репресій, тому в цей історичний період радянська влада матиме справу не лише з мовчазними свідками сваволі, а й із тими, кому істина дорожча за власну голову⁵³

В. Чорновіл стверджував, що, незважаючи на закритість слідства й судових процесів, було виявлено значну кількість фактів, що свідчили про грубе порушення букви й духу радянських законів. Тож своїми книгами він прагнув звернути увагу громадськості та влади на небезпеку повторення терору 1930-х рр., адже попередня історія свідчила, що беззаконня та сваволя, допущені як «експеримент», невдовзі переросли у системну діяльність карних структур. Крім того, багатьом працівникам КДБ було не звикати до старих перевірених методів терору. Звертаючись до влади, В. Чорновіл писав, що хоче вірити, що серія арештів і закритих судів, які відбулися в 1965-1966 рр. в Україні, була лише лиховісним «провалом» в історію, спричиненим невизначеністю партійної лінії після зміни лідерів компартії та держави, а не початком нового курсу в національній політиці. В аспекті таких міркувань він звертався до влади за законним вирішенням проблеми, однак це була лише форма легалізації його думок, що виходили за її межі й ґрунтувалися на особистому пізнанні реальності радянського правосуддя – як свідка та підсудного⁵⁴.

Ця робота стала продовженням правозахисної лінії. Таємно передана на Захід, вона звертала увагу світової громадськості на порушення прав людини в СРСР. Крім цього, зібрана інформація використовувалася урядами іноземних

---

53 Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? *Чорновіл В. Твори: У 10-ти т.* Київ, 2003. Т. 2. С. 166.

54 Деревінський В. Праці В. Чорновола - "Правосуддя чи рецидиви терору?" та "Лихо з розуму" як джерело до вивчення радянських репресій 1965-1966 рр. *Магістеріум*. Вип. 28. Історичні студії. 2007. С. 39.

країн із метою політичного тиску на радянське керівництво. Подані біографії, списки публікацій, твори заарештованих у 1965 р. шістдесятників, переконливо доводять, що головним приводом для їх ув'язнення стало бажання влади поквитатися з людиною за її переконання, а не антирадянська діяльність, як це інкримінувалося в офіційному звинуваченні. В. Чорновіл виправдовує двадцять «злочинців» не з точки зору їх вірності комуністичним ідеалам, а у відповідності з правом особистості на свободу слова, думки, творчості тощо. «Лихо з розуму» є класичним зібранням матеріалів адвоката для захисту підсудного. Втім, в радянських реаліях це був радше вирок для автора.

Іншою працею, яка з'являється в цей час з під пера В'ячеслава Чорновола носила назву «Як і що обстоює Стенчук». Вона стала результатом полеміки між середовищем шістдесятників і радянською владою. У відповідь на появу праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», з метою дискредитації його ідей була підготовлена брошура підписана псевдонімом Богдан Стенчук «Що і як обстоює І. Дзюба» (1969). У ній «Інтернаціоналізм чи русифікація?» названа «наклепом на національну політику КПРС і практику національного будівництва в СРСР», а її автора, окрім наукової некомпетентності й тенденційності, звинувачено в спробі «оживити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму»⁵⁵.

Праця В. Чорновола «Як і що обстоює Стенчук», стала свідченням того, що ідеї Івана Дзюби виявилися актуальними у середовищі шістдесятників. Журналіст навів 66 тез, які розкривали справжнє завдання Стенчука – здійснити наклеп на І. Дзюбу, в той же час перевівши дискусію з національного питання в безпечне для влади русло. В. Чорновіл піддав критиці не лише окремі думки Стенчука, висловлені ним проти І. Дзюби, але і його аргументацію. Зокрема, ним було спростовано думку про публічне каяття І. Дзюби, а навіть якщо таке й мало місце, то все одно, адже «Дзюбин твір уже живе поза Дзюбою, бо в ньому сказано те, що думали й думають тисячі й тисячі українців, яким не байдужа доля рідного

---

55 Стенчук Б. Що і як обстоює І. Дзюба. Київ, 1969. С. 167.

народу, рідної мови й культури»⁵⁶.

Як і його колега, В. Чорновіл свою полеміку зі Стенчуком веде на протиставленні ленінської й сталінської партійних ліній у національному питанні. Послідовно проводиться думка, що саме І. Дзюба перебуває в ленінському дискурсі, тоді як Стенчук звинувачується у сталінізмі. Водночас у В. Чорновола значно глибше простежується розуміння схоластичності подібного протиставлення. Зокрема, в 14-й тезі прямо вказано, що іноді трапляються два діаметрально протилежні тлумачення одного й того ж місця в Леніна⁵⁷. Це дає підстави В. Чорноволу за одним із тлумачень визнати істинність, а за іншим – фальсифікацію. Але ж може бути третє і четверте тлумачення, можуть бути такі ж діаметральні погляди Леніна на схожі проблеми. Як тут бути? Подолати цю методологічну пастку В. Чорновіл тоді не зміг.

В'ячеслав Чорновіл солідаризується з думкою свого товариша про наявність дискримінаційних тенденцій у національному житті республіки в освіті, науці, культурі, мові, книговидавництві, економіці, міграційній політиці тощо. Аргументи Стенчука на користь «розквіту української нації за соціалізму», він відкидає як пропагандистські та такі, що вибудовані на ненауковій методології. Так, наприклад, Стенчук навів статистику за якою в республіці працювало 63 професійні театри (майже в півтора рази більше, ніж у 1913 р.), 31 філірмонія, 26 тисяч клубів, будинків і палаців культури, понад 27 тисяч бібліотек (в 9 разів більше, ніж у 1913 р.), понад 28 тисяч кіноустановок, 139 музеїв і т.п. Не відкидаючи цих цифр, В. Чорновіл риторично запитує: хіба кінотеатр на Україні, де 99,9 % фільмів (радянських і закордонних) іде російською мовою – це український кінотеатр? Хіба бібліотека на Україні, де незначний відсоток усіх книжок українські, – це українська бібліотека? Хіба радіо й телебачення на Україні, які переважну більшість часу відводять для передач російською мовою або для транслявання Москви, – це справді українські радіо й телебачення?⁵⁸.

---

56 Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 3. Київ: Смолоскип, 2006. С. 699.

57 Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 3. С. 708

58 Там само. С. 723.

У «Відповідях» В'ячеслав Чорновіл не форсує питання незалежності України, лише зазначаючи, що Ленін допускав таку можливість. Натомість, автор висловлює думку про необхідність децентралізації економіки, яка передбачає найширше самоврядування окремих промислових комплексів і підприємств, при зведенні ролі центру лише до консультативно-корегуючої, посиленні українського національного аспекту в усіх сферах життя республіки, повернення українській культурі творів її діячів тощо.

Сама постановка проблем, так само як і шлях їх вирішення дозволяють говорити про те, що суспільна думка шістдесятників була зразком ревізіонізму 1960-х рр. Не можна не погодитися з думкою одного з ідеологів «празької весни» Зденека Млинаржа: «Після 1956 року мислячі комуністи, що на початках дотримувалися сталінської орієнтації, здійснили прорив, що відривав їм шлях до так званого реформаторського комунізму. Звернувшись до марксистської літератури, вони помітили: те, що видавалося офіційними партійними пропагандистами за марксизм-ленінізм, знаходиться в прямому протиріччі з цілим рядом ідей Маркса і Леніна. Комуністи реформатори робили акцент на гуманістичних аспектах марксистської теорії, на прихильності свободи особистості й стали розглядати класову боротьбу лише як засіб досягнення цих цілей. Логічним підсумком їх роздумів було протиставлення ідей Маркса, а іноді Леніна, офіційній ідеології. Головна проблема, на думку комуністів-реформаторів, полягала в тому, що панівна ідеологія відійшла від справжніх ідей Маркса, а тому перестала виконувати функції наукового об'єктивного пізнання, трансформувалася в брехливу свідомість»⁵⁹.

Російський дисидент Л. Алексеева стверджувала, що збірники В. Чорновола разом із працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стали найпопулярнішими в українському самвидаві⁶⁰.

На новий збірник влада відреагувала швидко. Через два тижні В'ячеслава Чорновола викликали до Львівської обласної прокуратури, де його було

---

59 Млынарж З. Мороз ударил из Кремля. Москва: Республика, 1992. С. 50.

60 Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Вильнюс; Москва, 1992. С. 63.

звинувачено в написанні та поширенні наклепницьких вигадок, що ганьблять радянський державний і суспільний лад⁶¹. Відкривалося провадження кримінальної справи.

Після порушення кримінальної справи 3 серпня 1967 р. в помешканні В. Чорновола по вулиці Спокійній, 13 у місті Львів був проведений обшук, під час якого, між іншим, було вилучено і примірник – «Друкований текст «Лихо з розуму» (портрети двадцяти злочинців) на 227 аркушах», та текст під назвою «Репортаж із заповідника імені Берія», автором якого був політичний в'язень Валентин Мороз. Фактично за розповсюдження цих двох публікацій В'ячеславу Чорноволу було винесено вирок в цій справі⁶². Він отримав максимальне за статтею покарання – три роки ув'язнення у виправно-трудових таборах.

Під час судового процесу шістдесятники – І.Дзюба, Л. Костенко, І. Світличний, Н. Світлична та А. Горська звернулися до органів влади, правопорядку, керівництва творчих спілок із заявою з приводу протиправних дій під час суду над В. Чорноволом⁶³.

Вже під час відбування покарання його праці потрапили за кордон де наприкінці 1967 р. були опубліковані. Під впливом збірників в різних країнах розпочалися різноманітні масові акції протесту представників української діаспори проти репресій української інтелігенції, в тому числі і В'ячеслава Чорновола⁶⁴.

Під час ув'язнення Чорновіл оголосив протест – голодування. Адміністрація була вимушена частково виконати його вимоги – повернули вилучені документи. У серпні 1969 справу закрили. Слідчі не назбирали достатньо доказів причетності Чорновола до друку літератури за кордоном. У лютому 1970 р. він офіційно вийшов на волю.

Незважаючи на наступ влади, Чорновіл продовжив активну діяльність та підштовхував до цього інших шістдесятників-дисидентів. Його помешкання

---

61 Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл ... С.88.

62 Титикало Р., Костін І., Бежевець О. В'ячеслав Чорновіл. «Неугомонный» у боротьбі за Україну // Історична правда. 24 серпня 2017. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/08/24/150177/> (дата звернення 13.06.2021)

63 Баран В. Україна. Новітня історія... С. 301

64 Деревінський В. Вячеслав Чорновіл... С. 96-98.

стало «справжнім політичним клубом, де формувалася нова формація – дисидентство»⁶⁵.

З середини 1960-х рр. В. Чорновіл брав участь у зборі коштів для потреб політв'язнів. Протягом 1969-1970 рр. назбирав серед львів'ян близько 1800 рублів на квартиру В.Морозу, знайшов помешкання для звільненого з ув'язнення О. Заливахи тощо⁶⁶.

Оприлюднення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів в умовах жорсткої політичної цензури не могло бути ніякої мови. В. Чорновіл, як і інші учасники дисидентського руху в Україні, чітко усвідомлювали, що єдиним каналом їх розповсюдження в 1960-1980-х років залишався самвидав – непідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації. Якщо в 1960-х роках засобами самвидаву поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 1970-х років цілком резонно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу наявних в Україні проблем. Так народилася в 1969 р. і стала реалізовуватися ідея підготовки «Українського вісника», яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців.

У підготовці та розповсюдженні 1-5 чисел «Українського вісника» під редакцією В. Чорновола найактивнішу участь брали М. Косів, Я.Кендзьор, О.Антонів, Я. Шашкевич, В. Мороз та інші. Як твердить історик Г.Касьянов, «Український вісник» мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Рівному, Одесі, Черкасах⁶⁷.

Висновок до 1 розділу. Отже, у добу «хрущовської відлиги», яка супроводжувалась тимчасовим послабленням комуністично-більшовицького тоталітаризму, десталінізацією та лібералізацією, народився рух шістдесятництва, до якого на початку та в середині 1960-х увійшла плеяда молодих митців і літераторів. Вони виступили за розширення свободи творчості,

---

65 Чорновіл Т. В'ячеслав Чорновіл. Життя, посвячене Україні URL: <http://www.chas.org.ua/biography.html> (дата звернення 13.06.2021)

66 Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл... С.104.

67 Касьянов Г. Незгодні... С.25.

на захист української культури, проти тотальної русифікації, але в ідеологічних межах тодішнього соціалістичного суспільства. Дуже важливим аспектом шістдесятництва з точки зору розвитку руху опору, була поява яскравих особистостей. Серед когорти представників шістдесятництва чільне місце зайняв молодий журналіст В.Чорновіл. Активно включившись до опозиційної боротьби він став організатором багатьох ініціатив: культурницьких акцій на захист української мови, збір коштів на користь політв'язнів, написання листів від представників інтелігенції до центральних партійних органів України та СРСР, видання «Українського вісника». В цей період з під пера молодого В. Чорновола з'являються дві класичні праці «Правосуддя чи рецидив терору?» та «Лихо з розуму», які стали одними з найпопулярніших в українському самвидаві.

У час згортання «відлиги» влада повела боротьбу із шістдесятництвом, оскільки таке середовище сприяло формуванню політичної опозиції, яка не допускалась у СРСР. В українському культурно-просвітницькому русі дедалі інтенсивніше поширювався самвидав, широко розповсюджувалися видання української діаспори

Лише постійні репресії з боку системи спричинили поступову еволюцію частини шістдесятників. В усякому разі шістдесятники, принаймні та їх частина, що обрала шлях незгоди, в тому числі і В'ячеслав Чорновіл, а потім і конфронтації з режимом, у своєму політогенезі пройшли всі стадії, які до них проходив національно-визвольний рух.

РОЗДІЛ 2. ОПОЗИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ЧОРНОВОЛА У 1970-Х - СЕРЕДИНІ 1980-Х РР.

1970-ті стали новим витком в житті В. Чорновола і в пов'язаному з ним правозахисним рухом. На початку 1970-х рр. цілком слушно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних поза цензурних видань, присвячених широкому спектру наявних в Україні проблем. Так, в 1969 р. народилася і почала реалізовуватися ідея підготовки «Українського вісника», яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців. Як пригадував В.Чорновіл, один з ініціаторів випуску «Українського вісника» праця українських правозахисників була аж ніяк не наслідуванням «Хроніки текущих событий» або інших аналогічних видань, а виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань⁶⁸.

У підготовці і розповсюдженні 1-5 чисел «Українського вісника» під редакцією В.Чорновола найактивнішу участь брали М. Косів, Я. Кендзьор, О. Антонів, Л. Шереметьєва, С. Гулик, Я. Дашкевич, З. Франко, В. Мороз, І. Світличний, В. Лісовий, М. Плахотнюк, З. Антонюк та інші. За твердженнями Г. Касьянова, часопис мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Рівному, Одесі, Тернополі, Чернівцях, Черкасах тощо⁶⁹.

Аналізуючи тематику «Українського вісника», слід відзначити її різнобічність. На сторінках часопису друкувалися літературні твори, полемічні нариси, і хроніка українського правозахисного руху. На титульній сторінці «Українського вісника» було вміщено застереження «Легальне поза цензурне видання».

В 1972 р. головного редактора «Українського вісника» В.Чорновола було заарештовано. Михайло Косів та Ярослав Кендзьор підготували і розповсюдили 5-е число журналу вже без нього. Однак пізніше, з метою конспірації й вони були

---

68 Данилюк Ю., Бажан О. Знач. праця... С. 75.

69 Касьянов Г. Незгодні... С. 113

змушені призупинити видання часопису. А невдовзі редакція «УВ» і взагалі перемістилася зі Львова до Києва. Складні і небезпечні обов'язки, пов'язані з виданням часопису, перебрали на себе наукові працівники Інституту філософії АН України Євген Пронюк, Василь Лісовий, студент філологічного факультету КДУ Василь Овсієнко. За короткий час вони підготували до друку такі матеріали: «Замість останнього слова» В.Мороза, «Громадянину слідчому В.Даниленку» Б.Ковгара, інформацію про арешти українських інакодумців, зібрану серед їх родичів. Тиражування чергового числа журналу взяла на себе студентка факультету журналістики Київського університету Раїса Сидоренко, яка виготовила до десятка примірників «УВ». Останні розповсюджувались Василем Овсієнком переважно серед студентів Київського університету⁷⁰.

Характерно, що навіть з ізоляцією групи С.Пронюка-В.Лісового органами КДБ робота над «Українським вісником» не припинялася. В 1974 р. основні функції по його підготовці перебрали на себе лікар Степан Хмара, художник-реставратор Василь Карабін, науковець Олесь Шевченко та інженер Віталій Шевченко, які включили до часопису (№ 7-8) ряд статей щодо переслідувань української інтелігенції, знищення національних пам'яток історії та культури, порушення прав віруючих тощо. Центральне місце на сторінках часопису займала об'ємна праця самого С.Хмари (під псевдонімом М.Сагайдак) «Етноцид українців в СРСР», через увесь твір проходить головна думка – глибока стурбованість за всю подальшу долю українського народу⁷¹.

Згаданою ініціативною групою було підготовлено також і наступне число журналу. Однак, внаслідок дій провокатора Іриня Будного, його фотокопії потрапили не за кордон, а в Управління Комітету держбезпеки по Львівській області⁷².

Незважаючи на виняткові складнощі, певні невдачі, справа В. Чорновола продовжувала жити. Видання «Українського вісника» стало в політичному житті

---

70 Захаров Б. Зазн. праця. С. 99

71 Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60-80-х роках. «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». №1/2 (6/7) 1998. С. 360

72 Данилюк Ю., Бажан О. Зазнач. праця. С. 77.

України подією надзвичайної ваги.

Як справедливо відзначає Г.Касьянов, внаслідок проведеної роботи виник центр руху, його структурна база, місце обміну думками. До того ж поява періодичного друкованого органу засвідчила вихід українського національного руху на новий організаційний рівень⁷³.

Подібної думки дотримувалось і керівництво радянських спецслужб. Так, 21 грудня 1970 р. голова КДБ при Раді міністрів СРСР Юрій Андропов інформував ЦК КПРС про те, що «...на базі виготовлення і розповсюдження «самвидавської» літератури здійснюється певна консолідація однодумців, наочно простежуються спроби створення щось на зразок опозиції»⁷⁴.

Серед головних центрів розповсюдження позацензурних матеріалів, Ю.Андропов назвав Москву, Ленінград, Київ, Горький, Новосибірськ, Харків. «В цих та інших містах, виявлено близько 300 осіб, які, називаючи себе «анти сталіністами», «борцями за демократичні права», «учасниками демократичного руху» займаються виданням як окремих документів, так і збірників – «Хроніки текущих событий», «Вісника України», «Общественных проблем» тощо - зазначав він⁷⁵.

Масштаби поширення самвидаву засвідчили також операції органів КДБ, спрямовані проти осередків його виготовлення, зберігання та розповсюдження, здійснені в другій половині 1960-70-х рр. Зокрема, в 1965 р. такі осередки були викриті у Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську. Під час проведених обшуків вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, які використовувались для їх тиражування⁷⁶.

Незважаючи на протидію владних структур різноманітним формам інтелектуального опору, розповсюдження в республіці та поза її межами творів самвидаву залишалось поза їх контролем. Починаючи з середини червня 1970 р. КДБ при Раді міністрів УРСР регулярно інформував П. Шелеста щодо

---

73 Касьянов Г. Незгодні... С. 119.

74 Бажан О. «Самвидав» як засіб... С. 360

75 Там само. С. 360

76 Секо Я. Український самвидав першої половини 1960-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. Тернопіль: ТНПУ С. 245.

поширення періодичного нелегального часопису «Український вісник» та розшук його видавців. Маючи в своєму арсеналі потужний апарат виконавців вже на початку травня 1971 р. КДБ мала інформацією про намір активних представників українського демократичного руху додатково випускати підпільний літературно-художній альманах⁷⁷.

Масштаби виготовлення та розповсюдження самвидаву в УРСР, налагодження українськими дисидентами відповідних каналів для таємного переправлення непідцензурних праць за кордон, а також встановлення ними регулярних зв'язків для отримання необхідної «антирадянської літератури» із зарубіжних країн зумовили появу доповідної записки 5-го управління КДБ при РМ УРСР від 25 травня 1971 р. на 12 сторінках «Про особливості націоналістичних та ідейно ворожих процесів у середовищі деякої частини інтелігенції й молоді республіки та про наміри з активізації контррозвідувальних заходів із метою припинення ворожої діяльності інспіраторів і натхненників цих процесів». Самокритику колеги КДБ при РМ УРСР «по лінії боротьби з проявами націоналістичних елементів у республіці», висловлену в листі до ЦК КПУ від 16 липня 1971 р., П. Шелест сприйняв доволі стримано, залишивши на документі спонукальну резолюцію 19 липня 1971 р «...працювати більш активно [...] виявити «У.В.» та його авторів і «видавців». Прошу вжити заходів. Інформувати...»⁷⁸.

Занепокоєння компартійної верхівки сплеском суспільного інтересу до самвидаву знайшло відображення й у постанові ЦК КПУ від 27 липня 1971 р. «Про заходи з протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів». На реалізацію вказівок партійного апарату КДБ при РМ УРСР улітку 1971 р. розпочав підготовку спецоперації під кодовою назвою «Блок», що передбачала заходи з нейтралізації найбільш активних і пов'язаних між собою «націоналістичних елементів» в УРСР, які були причетні до нелегального розповсюдження «антирадянських та інших політично

---

77 Бажан О. Петро Шелест і протестний рух в УРСР у 1960–1970-х рр. «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» №2 (43) 2014. С. 452

78 Там само. С.453

шкідливих матеріалів (так званий самвидав)»⁷⁹.

Вже 9 серпня 1971 р. органи держбезпеки УРСР за фактом виготовлення та поширення «Українського вісника» порушили кримінальну справу № 42. У результаті комплексу оперативно-розшукових заходів до поля зору КДБ потрапили мешканці Києва, Львова, Одеси, інших населених пунктів республіки. Серед них були Іван Світличний, Іван Дзюба, Олесь Сергієнко, Іван Русин, В'ячеслав Чорновіл, Ніна Строкатова, Віктор Некрасов, Василь Романюк, Сергій Параджанов, Василь Стус, Леонід Селезненко, брати Михайло та Богдан Горині, Стефанія Шабатура, Іван Гель, Зиновія Франко, Євген Сверстюк, Микола Плахотнюк, Ірина Калинець, Леонід Плющ, Борис Антоненко-Давидович та ін⁸⁰.

В останній декаді грудня 1971 р. очільник республіканського КДБ В. Федорчук звітував першому секретареві ЦК КПУ П. Шелестові про «вжиті необхідні заходи з викриття та припинення ворожої діяльності так званих “демократів”. Виявлені в Україні їх однодумці взяті в перевірку, яка ведеться у плані глибокого оперативного проникнення у це середовище, своєчасного виявлення та недопущення їх контактів і спільних організованих дій з іншими антирадянськими та антигромадськими елементами»⁸¹.

У 1971 році виникла перша в Україні суто правозахисна організація на зразок московської Ініціативної групи. У грудні 1971 – січні 1972 р. В'ячеслав Чорновіл ініціював та утворив «Громадський комітет захисту Ніни Строкатої», заарештованої 8 грудня 1971 р. в Одесі. Заяву комітету підписали Леонід Тимчук (Одеса), Ірина Стасів-Калинець, В'ячеслав Чорновіл (Львів), Василь Стус (Київ), Петро Якір (Москва). У заяві зазначалося, що комітет діятиме на засадах Конституції СРСР, Декларації прав людини та Пакту про громадські та політичні права. Комітет не встиг випустити бюлетень, адже через 22 дні розпочався так званий «генеральний погром» – тотальна хвиля репресій проти шістдесятників⁸².

Відсутність правдивої інформації про політичні процеси в СРСР і

---

79 Там само. С. 454

80 Бажан О. Петро Шелест... С. 453

81 Там само.

82 Захаров Б. Ззнач. праця. С. 98-99.

сподівання, що цілеспрямовані дії громадськості можуть вплинути на моральне оздоровлення суспільства, спонукають авторів заяви в домі організованих дій для захисту громадян СРСР, переслідуваних з політичних мотивів. Передбачалося збирати факти, документи та матеріали щодо особи та справи Строкатої, знайомити з ними державні й правові інстанції, а також громадськість; збирати підписи під зверненнями на її захист та кошти для допомоги їй та ув'язненому чоловікові С. Караванському. Уперше було публічно оголошено склад членів Комітету з поданням їхнього фаху та звертається до мешкання. Бюлетень поширили у Львові, Києві та Москві, надіслали до офіційних інстанцій, прокуророві Одеської обл., який передав його в обл. управління КДБ, а звідти документ було скеровано до УКДБ до Львова⁸³.

Чимало клопоту завдавало правоохоронним органам розповсюдження «Українського вісника». Окремі примірники або фрагменти часопису час від часу з'являлися в самих різних регіонах республіки. Як з'ясувалося поширенням «УВ» безпосередньо займалися Леонід Плющ, Зіновій Антонюк, Зіновія Франко, Микола Плахотнюк, Ніна Строкатова, Олекса Різників, Олексій Притика, Олександр Сергієнко та чимало інших добровільних помічників⁸⁴.

Важливим, стало те що в цей період вдалося поступово, хоч і після цілої серії невдач налагодити відповідні канали для переправлення позацензурних праць за кордон, а також встановити зв'язки для отримання необхідної літератури із зарубіжних країн.

Одним з перших спробував переправити позацензурні праці українських авторів слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, член Комуністичної партії Канади, канадський громадянин, українець за походженням Іван Коляска. Влітку 1965 р. за допомогою своїх співвітчизників С. Мацієвича і Д. Голоско він намагався вивезти заховані в тайниках документи і праці, які найбільш яскраво характеризували процес русифікації України.

Проте, ця спроба виявилася невдалою. Зібрані ним матеріали були

---

83 Рух опору в Україні 1960–1990: Енциклопедичний довідник. Київ, Смолоскип, 2010. С. 178.

84 Данилюк Ю., Бажан О. Зазнач. праця. С. 83.

вилучені на митниці, а сам І. Коляска за підривно діяльність проти Радянського Союзу був депортований за межі країни⁸⁵. Подібна доля спіткала і громадян США Хартсоу і Фея, громадянина ФРН – Лерхбаумера, громадянина Ізраїлю – Аксельрода та інших⁸⁶.

Передбачаючи ймовірний арешт та дискредитацію імені під час ув'язнення, В. Чорновіл у липні 1971 р. написав звернення до Комітету з прав людини ООН та української й закордонної громадськості. У зверненні окреслив свою поведінку в разі арешту, зазначив, що ніколи не визнає себе винним і не буде розкаюватися, не братиме участі у слідстві, а якщо обставини змусять до цього, не даватиме жодних свідчень про інших осіб; закритий суд бойкотуватиме; вимагатиме відбування покарання в межах України. Крім того, наголосив, що у разі незаконного його арешту відмовиться від радянського громадянства й вимагатиме зміни підданства на громадянство іншої країни (орієнтовно назвав Югославію, Швейцарію, Швецію чи Канаду)⁸⁷.

Через півроку після написання документа В. Чорновіл потрапив в ув'язнення і дотримувався того, що написав. Звернення було наочним підтвердженням непохитності його ідейних переконань, незламності духу, відмови відступати від боротьби з режимом заради фізичного самозбереження. Воно також свідчило, що напередодні чергового довготривалого ув'язнення він був уже сформованим борцем з режимом, готовим долати невгоди заради досягнення своєї мети – утвердження незалежності України⁸⁸.

Арешт на початку січня 1972 р. бельгійського студента українського походження, Ярослава Добоша, що приїхав в Україну як турист. Тут він зустрічався з декількома відомими особами руху, розпитував про українські справи; наскільки можна зрозуміти з матеріалів слідчих справ, сприймали його тут не зовсім серйозно. За дорученням ЗЧ ОУН у Бельгії, Українського

---

85 Ковальчук О. Коляска Іван Васильович. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4. С. 467.

86 Данилюк Ю., Бажан О. Знач. праця. С. 84

87 Там само.

88 Деревінський В. Громадсько-політична діяльність В. Чорновола після першого ув'язнення (1969 – 1972 рр.) *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Історичні науки.* 2015. Вип. 24. С. 116.

допомогового комітету, Спілки української молоді та редакції журналу «Авангард» намагався зібрати й вивезти з СРСР окремі твори українського самвидаву, у тому числі фотокопії примірників «Українського вісника». Я. Добош при перетині кордону був затриманий, а його арешт послужив відправною точкою у проведенні масштабної операції, спрямованої проти національного руху⁸⁹.

Хвиля арештів української інтелігенції, учасників руху прокотилася по Україні 12-13 січня 1972 р. В результаті до слідчих ізоляторів були запроторені: Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Василь Стус, Іван Гель, Ірина Калинець, Стефанія Шабатура, Василь Романюк, Данило Шумук, Леонід Плющ, Микола Плахотнюк, Зіновій Антонюк, Леонід Селезненко, Володимир Рокецький, Михайло Осадчий та інші – всього близько 20 чоловік. На початку лютого КДБ при РМ УРСР розпочав роботу з виявлення свідків для майбутніх судових процесів у справі «Блок» та «проробку зв'язків» заарештованих дисидентів⁹⁰.

Арештами влада хотіла вирвати коріння руху тоді, коли вже визначилася ситуація в Чехословаччині і Польщі, тут перемогу святкували прорадянські сили і це додало режиму міцності. Новий «господар» Кремля Л.Брежнєв значною мірою посилив свої позиції. Для отримання під повним своїм контролем УРСР він прагнув поставити в Києві свою людину, тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Петро Шелест таким не був. Викриття націоналістів в Україні – став чудовим приводом для зміщення урядовців. Про те, що вказівка на арешт прийшла з Москви, побічно свідчить той факт, що вже згадувана постанова ЦК КПРС про самвидав, прямо – обговорення питання на засіданні Президії ЦК КПРС, повідомлення глави КДБ при Раді міністрів УРСР В. Федорчука про арешти і їхню спрямованість після того, як це відбулося⁹¹. Це є прямим доказом

---

89 Захаров Б. Зазнач. праця. С. 100.

90 Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Т. 143. С. 33.

91 Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: В-во ім. Олени Теліги, 1998. С. 190.

того, що постанова політбюро ЦК КПУ, яка спрямовувалася на посилення ідеологічної і оперативної роботи з шкідливими антирадянськими проявами, з'явилася вже в лютому 1972 року – вслід за головними подіями. Тут республіканська влада рятувала сама себе в очах Москви. Цілком зрозуміло, що з Києва йшла інформація про підйом руху, про з'яву «Українського вісника» як моменти, що вже становлять загрозу, особливо, мабуть, за критеріями Федорчука, суспільному устрою, але рішення приймали в Москві⁹².

Діям учасників руху надавалося таке значення, що початково по справі В.Чорновола було залучено 15 слідчих і то не лише з Львівської, але й Полтавської, Житомирської, Сумської, Дніпропетровської, Харківської, Запорізької областей⁹³.

З метою компрометації заарештованих в очах громадськості, а також, можливо, для піднесення значимості спецслужб останні вирішили пов'язати особи ув'язнених з іноземними шпигунськими і сіоністськими центрами. Тоді арештованим пред'являли звинувачення по ст. 62 – антирадянська агітація і пропаганда. Ці звинувачення знову ж таки базувалися частіше на показах свідків (щодо антирадянських виступів), ніж на доказових матеріалах. Такими матеріалами тепер стали матеріали самвидаву і особливо – літературного. Слідчі перетворились на філологів. До оцінки літературних творів знову залучалися експерти – історики і філологи Ю. Курносів, В. Бородін, А. Каспрук, А. Ковтуненко, економісти Шмілюк, Веремєєва, Белінський, філологи В. Здоровега, М.Федірко, М.Авдольян, С.Рижиков та інші⁹⁴.

Так, В.Бородін оцінив статтю Є.Сверстюка «Остання сльоза» як «переспів буржуазно-націоналістичних писань Т.Шевченка»⁹⁵, «рукопис якого (Є.Сверстюка) є ідейно-шкідливий документ». Рецензуючи статтю В.Стуса «Феномен доби», А.Каспрук одразу ж заявив, що у висвітленні великого історичного періоду, який досліджує автор (1917- 1967 роки), в оцінці творчості

---

92 Русначенко А. Національно-визвольний...С. 190.

93 Там само. С. 190-191.

94 Чорновіл В. Вирок Вячеслава Чорновола і його коментар. *Визвольний шлях*. 1975. № 12. С. 1386-1387.

95 В. Бородін. Відзив про рукопис Є. Сверстюка «Остання сльоза». *Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні : середина 1950-х – початок 1990-х років*. Київ, 1998. С. 509–511.

П.Г.Тичини В.Стус стоїть на антирадянських, націоналістичних позиціях⁹⁶. Зрозуміло, що такі рецензії не могли не позначитися на долі арештованих.

Разючою відмінністю судових процесів 1972 р. від аналогічних 1966 року в тому, що всі засуджені не визнали своєї вини, заявивши, що антирадянською діяльністю не займалися. І в цьому вони були праві, бо боротьба велася вже в зовсім іншій площині. З відомих осіб, під тиском влади, покаялися лише З. Франко, М.Холодний та І. Дзюба (в останньому випадку КДБ провів складну і тривалу операцію «перевиховання»). Непокаянні ж отримали від 5 до 7 років таборів суворого режиму, часто – і з засланням⁹⁷.

Арештами січня КДБ не вдовольнився. Арешти й обшуки тривали цілий рік: 29 лютого був обшук у Лідії Гук, лікаря Скадовської райлікарні Херсонської області, в червні 1972 року арештовано викладача Уманського технікуму механізації Кузьму Матвіюка, Богдана Черномаза, обліковця навчального господарства сільськогосподарського інституту в тому ж місті та ін⁹⁸. Масштаби репресій були широкими: арештували більше сотні чоловік, засудили 89 чоловік, з них 41 особу – в Києві і Львові. Проведено було сотні обшуків, свідками по справах стали тисячі людей. Не припинялися і позасудові переслідування учасників руху, їхніх родичів, друзів⁹⁹.

Прямі арешти учасників визвольного руху супроводжувалися й посиленням ідеологічної нетерпимості в руслі постанови ЦК КПУ від 22 лютого 1972 року «Про висновки на лист І.Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КПУ»¹⁰⁰. Згодом ця постанова посилюється іншою «О книжці П.Е.Шелеста «Україна наша радянська»»¹⁰¹, від 20 лютого 1972 року коли вже при владі був В.Щербицький. Посилилися й утиски цензури¹⁰².

---

96 Справа Василя Стуса. Вирок і коментар. *Визвольний шлях*. 1975. № 12. С.1395-1405.

97 Бажан О. Спецоперація КДБ... С. 34.

98 З інформаційного повідомлення КДБ при РМ УРСР ЦК КПУ про кримінальну справу К. Матвіюка та Б. Черномаза. *Політичні процеси й інакодумство в Україні (1960—1990): Документи і матеріали*. Київ: Смолоскип, 2013. С. 329-330.

99 Вільшенко Я. Жертви Московського терору в Україні 1970-1973 роки. *Визвольний шлях*. 1974. С. 487-507.

100 Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. *З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. № 11 (36). С. 278.

101 Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / упоряд. В. К. Баран та ін.; за ред. Ю. І. Шаповала. Київ: Генеза, 2003. С. 624-626.

102 Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. *Сучасність*. 1994. № 6 С. 114-115.

В системі АН УРСР була прийнята 31 липня 1972 року постанова Президії Академії «Про дальше вдосконалення спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН УРСР». На підставі неї де-юре, а де-факто за вказівкою з ЦК КПУ, в Інституті філософії 10 серпня 1972 року був виданий наказ за підписом директора Інституту В. Шинкарука, за яким з роботи було звільнено старшого наукового співробітника М. Роженка, молодшого наукового співробітника В.Бишовця та В.Цимбал (останню – з відстрочкою, до народження дитини)¹⁰³. Такі ж скорочення і за тими ж підставами відбулися і в інших академічних гуманітарних інститутах.

З 1972 року відбуваються серйозні організаційні зміни в керівництві ЦК КПУ. Секретарем ЦК КПУ з питань ідеології стає Валентин Маланчук, людина, яка непримиримо ставилася до всіх проявів справжнього, а не шарваркового українства, що зразу ж відчула на собі інтелігенція. Зміщені були й інші керівники ключових відділів ЦК і секретарі обкомів. Не можна, звичайно, стверджувати, що то були репресії лише проти оточення Шелеста, можливо вони мали набагато ширшу спрямованість. Зміщували і тих зі старих кадрів, хто просто був нездатний проводити наступну політичну лінію Москви, пов'язану з особою В.Щербицького.

Можна стверджувати, що радянська влада досягла мети, яку вони ставили щодо українського національного руху. Цього разу арешти зачепили значне коло людей, ув'язнені були авторитетні постаті руху. Проте сам рух, незважаючи на всі ті жахіття, які чекали його учасників та членів їхніх родин зламати не вдалося. Свідченням цього події 8-9 травня 1972 року селищі Стебник на Львівщині, коли на дахах деяких будинків були вивішені жовто-блакитні національні прапори¹⁰⁴. 22 травня біля пам'ятника Т.Шевченку у Києві увечері зібралось до 150 чоловік, за це на деяких з них був накладений адміністративний арешт до 15 діб, після затримання¹⁰⁵.

---

103 Баран В. Україна... С. 307.

104 Купчинський Р. Погром в Україні 1972-1979. Мюнхен: Сучасність, 1980. С. 312..

105 Інформація секретаря Київського обкому КП України В. Цибулька в ЦК КПУ від 6 жовтня 1972 р. *Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років*. С. 504-505

Арешти й переслідування 1970-х років були найбільшими за своїм розмахом репресіями у післясталінський період в Україні. Масштаби репресій в Україні 1970-х років дали нагоду українському самвидаву охрестити ці події як “великий погром”.

Прихід нового секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького на місце Шелеста поклав початок масовим “чисткам” в державному і партійному апараті. У першій половині 1970-х була усунена від влади партійна республіканська еліта, пов’язана з Шелестом. Найбільш далекосяжною зміною стало обрання у жовтні 1972 р. секретарем ЦК КПУ з питань ідеології Валентина Маланчука. Разом з новопризначеним у липні 1970 р. головою КДБ Віталієм Федорчуком Маланчук був основним натхненником й організатором “великого погрому” в Україні 1970-х рр. Офіційній владі йшлося про ідеологічний й моральний ефект переслідувань. Жертвам репресій давали можливість зберегти свою волю при умові їхнього “покаяння” і подальшої співпраці з режимом. Вперше цей засіб був застосований проти символічної фігури шістдесятників – Івана Дзюби. Після 18-місячного ув’язнення (3 квітня 1977 р.) він підписав нового листа з визнанням своїх помилок і проханням до Президії Верховної Ради Української РСР про помилування. Подібна практика примусового “покаяння” у 1972-1979 рр. була застосована проти внучки Івана Франка Зіновії Франко, письменників Євгена Гуцало та Бориса Харчука, перекладача Григорія Кочура, історика Михайла Браичевського та ін¹⁰⁶.

Внаслідок оперативно-розшукових заходів у поле зору КГБ потрапили учасники різдвяної коляди-1972. Її організаторами була дисидентська молодь зі Львова та Києва, яка чинила виклик політиці викорінення українських національних традицій, атеїстичною пропагандою, заборонаю відзначення релігійних свят, зокрема Різдва Христового.

Ініціатором вертепу у Львові стала учасниця правозахисного руху лікар Олена Антонів, колишня дружина В’ячеслава Чорновола. В оселі Олени

---

106 Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. [Навч. посібник]. Київ: Генеза, 1996. С. 209.

інакодумці вивчали колядки, щедрівки, зносили туди різноманітний одяг, робили маски, перевдягалися і вирушали на вулиці Львова. У вертепах брали участь подружжя Калинців, художниця Стефанія Шабатура, психолог Михайло Горинь та його дружина педагог Ольга Горинь, педагог і літературний критик Володимир Іванишин, Марія Антонів, Марія Ковальська, Ярослав Мацелюх, учителька Любомира Попадюк, художник Богдан Сорока із дружиною Любою, Роман та Леся Лещухи, Марія Гель, Мар'ян Гатала, Ярослав Лемик, Степан Бедрило, Любомир Криса, Раїса Мороз, Микола Білоус та ін. Загалом у вертепі взяло участь близько 45 осіб, з-поміж них і Василь Стус, який у переддень Нового року приїхав до Львова з Моршина, де тоді лікувався¹⁰⁷.

Зібрані гроші за коляду учасники вертепів планували скерувати на допомогу тодішнім політв'язням та їхнім рідним, на випуск чорноволівського "Українського вісника" тощо¹⁰⁸.

Проте влада розуміла, що звинувачувати дисидентів у недотриманні атеїстичних принципів радянської держави та відзначенні релігійних свят є дріб'язковим. Для проведення масових арештів не вистачало більш вагомої причини, ланцюжка, який би дозволив довести «зв'язок націоналістичного підпілля в Україні із закордонними українськими центрами та організаціями».

Спеціально для українського руху опору було задумано так звану «Справу Добоша»: 4 січня 1972 року Я. Добоша, українця за походженням, члена СУМу з Бельгії, заарештований в Києві органами КДБ під час туристичної поїздки в Україну, в нього було знайдено копію «Словника рим української мови» С. Караванського, радянського політв'язня. На допитах у КДБ Я. Добош давав свідчення про українських інакодумців, з якими було заплановано зустрічі. Також заявив, що виконував роль зв'язкового емігрантських «антирадянських» центрів. Добоша було вислано з СРСР, а повернувшись до Бельгії засвідчив, що свідчення в Києві давав під примусом, і відмовився від них. Основним завданням цієї «справи» було показати суспільству опозиційні вияви, зніційовані

---

107 Гриців М. Арештована коляда, або погром 12 січня 1972-го. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/12/13866/> (дата звернення 13.06.2021)

108 Там само.

«націоналістичними» організаціями за кордоном і західними спецслужбами. Внаслідок тих подій з 12 січня 1972 року розпочалися арешти відомих українських дисидентів у різних містах. З 1972 до середини 1973 було заарештовано близько ста осіб, проведено тисячі обшуків; десять тисяч людей викликали на допити як свідків, погрожували й залякували арештом, молодь було звільнено з навчання, позбавлено можливості службового зростання, а часто – й роботи, письменників – можливості друкуватися, митців – можливості влаштувати художні виставки¹⁰⁹.

Утім, головне було зроблено «Справа Добоша» стала початком широкої репресивної кампанії проти інакомислення і, передусім, самвидаву. Одним з її центральних моментів була ліквідація «Українського вісника». Головний редактор видання В. Чорновіл - був і головним підозрюваним у цій справі. Але реальних доказів проти нього слідство не мало. Зовсім спантеличило слідчих те, що в той час коли В. Чорновіл утримувався в ізоляторі КГБ, у Львові з'явився новий номер «Українського вісника». Його підготували й розповсюдили М. Косів і Я. Кендзьор, унаслідок чого над обома нависла загроза арешту¹¹⁰.

Попри відсутність серйозних підстав для звинувачення і недоведеність слідством і судом причетності В'ячеслава Чорновола до редагування «Українського вісника», йому періодично подавали неправдиву інформацію про чергові арешти й шантажували тим, що коли він не буде свідчити, то затримають його сестру та дружину. 12 квітня 1973 року судова колегія в кримінальних справах Львівського обласного суду винесла вирок: шість років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму з засланням на три роки¹¹¹.

Відбувши встановлений термін покарання і мордовських політичних таборів Росії, він у березні 1978 р. приїхав на місце заслання в с. Чаппанда Ленінського району Якутської АРСР, а згодом проживав у райцентрі Нюрба. Звільнитись із заслання і повернутися в Україну він не зміг, позаяк із середини

---

109 Рух опору в Україні 1960–1990: Енциклопедичний довідник... С.61.

110 Касьянов Г. Незгодні... С.124.

111 Титикало Р., Костін І., Бежевець О. В'ячеслав Чорновіл. «Неугомонный» у боротьбі за Україну. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/08/24/150177/> (дата звернення 13.06.2021)

1979 р. влада розпочала черговий широкомасштабний наступ на український рух супротиву, внаслідок чого були заарештовані та засуджені діячі руху, які жили не лише в Україні, а й у засланні. Так, за кілька тижнів до звільнення, у квітні 1980 р., В. Чорновола знову заарештували, і закритий суд м. Мирного Якутської АРСР засудив його за так званою «спробою звалтування» на п'ять років покарання у кримінальних таборах суворого режиму. Відбув він це покарання в таборі суворого режиму в Табагу Якутської АРСР. Наприкінці вересня 1983 р. його умовно звільнили і направили на випробувальний термін у селище Покровське Орджонікідзенського району Якутської АРСР на цегельний завод. Остаточо звільнили у 1985 р., і він 15 квітня повернувся в Україну¹¹².

Влада за допомогою ув'язнення намагалася добитися кількох цілей: по-перше, ізолювати В'ячеслава Чорновола як нестандартно мислячу людину від впливу оточення, по-друге, показати, що може статися з тими, хто захоче виходити за визначені межі дозволеного, і, по-третє, морально або фізично зламати його. Влада мала вироблену систему ламання непокірних, що з перших днів арешту відчув на собі В'ячеслав Чорновіл.

Екстремальні умови ув'язнення не мали потрібного для влади впливу на В'ячеслава Чорновола. З перших листів, написаних під час першого терміну ув'язнення, і до останніх днів засланських листів у них відображені оптимізм, віра і непохитність, хоча інколи й проступали зневіра та відчай. « Усе сприймаю з філософським (або ще – олімпійським) спокоєм... не роблю жодної трагедії зі свого засудження»¹¹³. Неодноразово, як зазначав В'ячеслав Чорновіл, він немов дражнив долю, намагався зробити так, щоб було якнайгірше, часом, щоб упевнитись у своїй витривалості, вдавався ще до якоїсь «пригоди»¹¹⁴. Після чергової виснажливої, майже річної неперервної боротьби за статус політв'язня він писав, що фізичних сил має достатньо, аби відбути ув'язнення, а духовних взагалі на декілька термінів¹¹⁵.

---

112 Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл ... С.117-118.

113 Лист В. Чорновола до дружини від 27.12.1967 р. *Чорновіл В. Твори в 10-ти т.* Київ: Смолоскип, 2002. Т.4. Кн. 2. С. 61.

114 Лист В. Чорновола до батьків від 26.09.1977 р. *Там само.* С. 550-551.

115 Там само. С. 550.

Такий стан спокою і бажання працювати в тюрмі, таборах та на засланні надавала підтримка та віра дружини, батьків та друзів. Хоча Чорноволу було заборонено бачитися з рідними, адже його позбавили регулярних побачень. Єдине, чим він задовольнявся – листи. Проте з них він отримував не лише підтримку, але й погані новини про родинні біди, які завдали Чорноволу серйозних моральних потрясінь – смерть брата, хвороба матері та сестри. Чергове моральне потрясіння отримав від звинувачення його у спробі зґвалтування у квітні 1980 року¹¹⁶.

Хоча В'ячеслав Чорновіл не драматизував своє становище в ув'язненні, проте для нього перебування в таборі суворого режиму все ж було не легкого випробування. Незважаючи на швидку адаптацію до середовища кримінальних в'язнів, йому було психологічно важко перебувати серед них, бракувало інтелектуального товариства. В основному через відсутність інтелектуального товариства В'ячеслав Чорновіл вів у кримінальних таборах і на засланні відособлене життя, пояснюючи це небажанням витратити час на непотрібні й обтяжливі розмови. Цікавим для нього було товариство в політтаборах, оскільки воно складалося з людей із прогресивним мисленням із різних республік СРСР¹¹⁷.

В ув'язненні Чорновіл вдавався до різноманітних способів боротьби: писав заяви і звернення до адміністрації таборів, прокуратури, судових та внутрішніх органів, комітету державної безпеки, різноманітних місцевих і союзних державних органів, міжнародних правозахисних та міждержавних організацій; голодував; відмовлявся виходити на роботу тощо. Предметом боротьби ставали сфабриковані судові вироки, заборона побачень, вилучення листів чи обмеження листування, боротьба за статус політв'язня, підтримка домагань інших політв'язнів та інше¹¹⁸.

В'ячеслав Чорновіл підтримав ідею створення Української гельсінської групи (УГГ). Тоді коли влада ув'язнила половину членів Групи, Чорновіл заявив

---

116 Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл... С. 121-122.

117 Там само. С.127.

118 Там само. С. 131-132.

про бажання набути в ній членство. Він вважав УГГ прямим продовженням у нових умовах українського національного демократичного руху, що виник після сталінських репресій, і за всіх її незначних можливостей (через постійні репресії з боку влади) Група була, на його думку, найдієвішою формою ознайомлення українського народу, всього світу з проблемами українства¹¹⁹. Відразу після приїзду на місце заслання він настійливо прохав зарахувати його в Групу, в яку його зарахували, але як офіційно не оголошеного члена. Про це він написав 25 липня 1978 р. в листі до Ірини Калинець¹²⁰.

Висновок до 2 розділу. Рух шістдесятництва виразно проіснував до арештів 1972 р. Культурна діяльність, яка не вписувалась у рамки дозволеного, спричинила незадоволення влади. Саме найактивніша та найрадикальніша частина шістдесятників найяскравіше виявилася в позацензурному машинописному журналі «Український вісник» В. Чорновола, в публікаціях якого поєднувалася боротьба проти національного гноблення з боротьбою за права людини. Цей журнал, а також інтенсивно продукуваний шістдесятниками самвидав, фактично перетворилися на організаційну інфраструктуру Руху опору. Вплив на суспільство та роль самвидаву була настільки великою, що Політбюро ЦК КПРС у грудні 1971 постановило розпочати всесоюзну кампанію проти самвидаву з метою зруйнувати інфраструктуру його виготовлення та розповсюдження.

Перебуваючи в ув'язненні та на засланні, В'ячеслав продовжив боротьбу проти тоталітарної, людиноненависницької системи в СРСР. Ув'язнення Чорновола стало великим випробуванням як для нього, так і для його рідних, дружини та друзів. Роки ув'язнення та заслання були для В. Чорновола, як і для багатьох інших діячів супротиву, великою школою здобуття нових знань, розширення світогляду, ствердження власних позицій, гарантування витривалості, посилення віри в справедливість і доцільність боротьби за права

---

119 Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл... С.138.

120 Лист В. Чорновола до І. Калинець від 25.07.1978 р. *Чорновіл В. Твори в 10-ти т.* Київ: Смолоскип, 2002. Т.4 Кн. 2. С. 609-610.

особи та своєї нації.

РОЗДІЛ 3. ОДИН ІЗ ЛІДЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ (1985 - 1991 РР.)

У 1980-х рр. розгорнулися масштабні зміни на міжнародній арені, соціально-економічному і політичному розвитку світу. У розвинутих капіталістичних країнах Заходу спостерігалось нове піднесення економіки. На цьому тлі центральною подією в СРСР стала ініційована Генеральним секретарем ЦК КПРС Михайлом Горбачовим «перебудова».

Саме вона повинна була зміцнити внутрішню єдність Радянського Союзу, надавши йому новий імпульс у розвитку. Проте, зважаючи на важку історичну спадщину, на соціальну й національну політику правлячої партії зробити це було вкрай складно.

Адміністративно-силова, нівеляторська і репресивна політика союзного партійного керівництва, яка стала продовженням майже 350-річної російської колонізації, породила в нього фантом і переконання, що Україна – невід’ємна органічна складова російської радянської імперії. Політичне життя в республіці не мало ніяких ознак самостійності, дії центральної влади по-суті дублювалися на місцях. Керівництво республіки, відповідно сепароване і коренізоване, відіграло лише виконавську, обмежено адміністративну функцію. Рішення партійних союзних органів влади в Україні, та і в інших національних республіках СРСР, підлягали неухильному виконанню. Нерідко це реалізовувалося з перевиконанням «зустрічних планів і зобов’язань»: чи то по здійсненню репресій, чи боротьби з дисидентством, чи досягнення виробничих показників в господарстві¹²¹.

Місцева партійно-політична еліта, безхребетна і м’якотіла, була частиною російської колоніальної адміністрації і втягувала всю Україну в розбудову єдиного імперського світу в СРСР, у зміцнення єдності «багатонаціонального радянського народу». Україна разом з Центральною Росією і під її проводом становила становий хребет величезної радянської імперії, відіграючи однак

---

121 Даниленко В. Політичний нагляд за діяльністю В. Чорновола в роки «перебудови» (друга половина 1980-х рр.). *Чорноволівські читання : Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції (Івано-Франківськ, 15 березня 2019)*. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2019. С. 25.

більше роль імперонаповнюючу, ніж імпероутворюючу. Союзне керівництво перманентно поповнювалося кадрами – вихідцями з України, які вірно служили на благо імперії. Інтелектуальну і творчу еліту переманювали до «білокам'яної», а та прагнула всіма можливими і неможливими засобами розчинити українську культуру в російському культурно-мовному середовищі.

Та попри все недовіра до українців у центрі постійно зберігалася. Вони завжди були підконтрольними або використовувалися на другорядних ролях. В той же час, в середовищі простого народу, час від часу дихало полум'ям, глибинною непізнаною силою, нескореністю і волею. Навіть політичне, громадське життя було позначене певними особливостями, специфікою, традиціями минулого, суспільною поведінкою. А особливо якщо торкатися середовища інтелектуалів, освітнього чи літературно-художнього простору. Спроби тримати його постійно в рамках лисенківщини, макаренківщини, маланчуківщини, соціалістичного реалізму постійно давали збої. Український незламний дух, українська сила рвалися на волю, прагнули свободи. Українська національна інтелігенція в складних суспільно-політичних умовах прагнула відстоювати інтереси свого народу.

Широка лібералізація суспільного життя і ослаблення контролю призвела і сприяла утворенню і розвитку в Україні певних неформальних організацій. Так, у серпні 1987 р. в Києві утворився Український культурологічний клуб, у Львові «Товариство Лева», в Одесі «Народний союз сприяння перебудови», а також була утворена Українська студентська спілка¹²². У 1989 р. виникла Українська християнсько–демократична партія (УХДП). 11–12 лютого 1989 р. на Установчій конференції в Києві було започатковано Товариство української мови імені Т.Г. Шевченка (ТУМ), яке створювалося як всеукраїнська громадська спілка, що займалася об'єднанням регіональних організацій та гуртків для відродження і утвердження української мови у державному, громадському та культурному житті країни та поширенні її серед українців за кордоном та серед інших

---

122 Стасюк І. Україна на етапі перебудови: від складової імперії до незалежної держави. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 1999. Т.377. С.203.

народів¹²³.

В авангарді цієї боротьби йшли дисиденти та правозахисники. Серед них особливо виділявся своєю нестримною енергією, активністю, цілеспрямованістю, рішучістю і послідовністю В'ячеслав Чорновіл. Через кілька місяців після приходу до влади М. Горбачова він зміг повернутися в Україну й оселитися у Львові. Роботи іншої, крім як кочегара, він не зумів знайти. Проте, це його аж ніяк не турбувало. Влаштувавшись на роботу, він з головою поринув в активну політичну діяльність. 24 лютого 1987 р. він поїхав до Москви і звернувся в приймальню КДБ СРСР. У розмові з відповідальним працівником спецслужби він висунув ультиматум про реабілітацію політв'язнів, в т.ч. і його по останній судимості. Він домагався дозволу публікуватися під власним прізвищем, повернення речових доказів, відібраних у нього під час обшуку у 1972 р. в той же час В'ячеслав Чорновіл поставив КДБ до відома, що до 1000-ліття хрещення Русі, він спільно зі своїми однодумцями з числа уніатських авторитетів піднімуть рух за легалізацію греко-католицької церкви в Україні і відміну рішень Львівського собору 1946 р. як неправомірного¹²⁴.

Повернувшись в Україну В'ячеслав Чорновіл установив зв'язки із українськими центрами за кордоном та розгорнув роботу по згуртуванню однодумців, відкрито висловивши думку про необхідність створення в країні опозиції, вирішення національного питання в Україні і реабілітацію осіб, засуджених у 1960–70-і роки за звинуваченням у антирадянській діяльності. З цих питань у липні 1987 р. він підготував і направив звернення до ЦК КПРС, а згодом передав за кордон так зване «звернення львівських дисидентів».

Влітку того ж року В. Чорновіл у Львові відновив видання «Українського вісника» – «літературно-мистецтвознавчого і громадсько-політичного місячника». Відновлений часопис став фундаментом для формування вільного

---

123 Білоус А. Політичні об'єднання України. Київ, 1993. С.78.

124 Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В.В. Щербицькому про настрої в середовищі українських дисидентів 21 березня 1987 р. *Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С.21-22.

слова та незалежної преси в Україні. «У програмному вступі «Від редакції» Вячеслав Чорновіл писав: «У журналі, що планується, як громадсько-політичний та літературно-мистецький місячник, у зв'язку з початим процесом демократизації СРСР (припинення політичних процесів, часткове звільнення політв'язнів, допущення легальних форм опозиції) домінуватимуть тепер не матеріали про суди, тюрми, табори, позасудові репресії і т. ін., прояви застою, безгласності, а проблемні статті з актуальних проблем сьогодення українського життя, художні твори, документи минулого. Ставши відкритим виданням, назвавши ім'я свого незмінного редактора, журнал друкуватиме тепер тільки не стихійно поширювані, а й спеціально для цього написані матеріали й намагатиметься уникати анонімності»¹²⁵

Вячеславу Чорноволу як відповідальному редактору особисто доводилось виконувати всю роботу пов'язану з підготовкою «Українського вісника»: збирати інформацію, працювати з листами дописувачів, спілкуватись з відвідувачами, виконувати функції редактора, літредактора, журналіста, коректора і навіть друкарки. Видання не мало поліграфічної бази та необхідного технічного штату¹²⁶.

Відновлений «Український вісник» Вячеслав Чорновіл починав видавати за кошти присудженої йому у 1975 р. міжнародної журналістської премії ім. Ніколаса Томаліна¹²⁷, а починаючи з 1988 р. фінансування здійснювалось за рахунок пожертв. В Україні розповсюдження «Українського вісника» не приносило прибутків, платними були лише номери, які перевидавалися за кордоном. Ці кошти йшли в основному на перевидання та розповсюдження журналу за кордоном. «Український вісник» ставши по суті пілотним проектом призвів до появи в Україні нових незалежних видані. Станом на 1990 р. в Україні

---

125 Главацький М.В. Вячеслав Чорновіл: наук.-попул. вид. Київ, 2016. С. 79-80.

126 Крупник Л. Роль Вячеслава Чорновіла в ході української національно-демократичної революції кінця 1980-х-1991 років. *Чорноволівські читання : Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції (Івано-Франківськ, 15 березня 2019)*. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2019. С. 44.

127 Міжнародна журналістська премія ім. Ніколаса Томаліна присуджувалася іноземним журналістам, які боролися за права людини. Ніколас Томалін (1931-1973) – англійський журналіст, який об'єктивно висвітлював боротьбу в Палестині і випадково був вбитий на Голанських висотах сирійською ракетою під час репортажу про арабо-ізраїльську війну.

вже виходило 186 незалежних газет¹²⁸.

В. Чорновіл, разом з В. Барладяну, І. Гелем, З. Попадюком, С. Хмарою, увійшов до складу Української ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління, створеної 6 вересня 1987 р. Очолив групу М. Горинь.

Восени 1987 р. В. Чорновіл з М. Горинем дали інтерв'ю американській журналістці українського походження Марті Коломієць¹²⁹. Вже «при виїзді з СРСР у неї були відібрані відеокасети із записом її бесіди. Однак бесіда не торкалась «державних таємниць», а була присвячена незavidному становищу з гласністю і демократизацією в Україні, а найбільше, обговорювалося питання мови і культури»¹³⁰.

Активізація громадсько-політичної діяльності В. Чорновола зумовила посилення контролю за ним з боку державних, партійних структур і, передусім, органів держбезпеки. Фактично кожен крок, кожен день життя його перебували під пильним оком силовиків. КДБ УРСР, очолюваний М. Голушко, розробив та узгодив з КДБ СРСР цілий комплекс оперативних і пропагандистських заходів «по розоблаченню Черновола, Гориня и их единомышленников». З метою формування суспільної думки, засудження діяльності В. Чорновола та М. Гориня КДБ УРСР була підготовлена стаття «Интервью из-под полы» і опублікована в республіканській газеті «Радянська Україна» за підписом Петра Вільхового. Стаття була передрукована в обласних газетах «Львовская правда» і «Вільна Україна». На львівському телебаченні і радіо транслювались передачі, підготовлені на основі вилученого у журналістки М. Коломієць відеозапису інтерв'ю з В. Чорноволом і М. Горинем. Водночас були інспіровані відгуки «стурбованої громадськості»: в редакції газет, телерадіокомітет, адміністративні органи почали надходити численні листи від «трудящих» із засудженням діяльності В. Чорновола та інших з «вимогами припинити їх дії»¹³¹.

Водночас все робилося для того, щоб «предать гласности» нелегальні

---

128 Деревінський В.В. Вячеслав Чорновіл ... С. 208.

129 Марта Коломієць (1959-2020) американська журналістка, що приїхала до України. В 1991-1998 журналіст видання *Ukrainian Weekly*. Дружина Данила Яневського.

130 Чорновіл В. М. Колонка редактора. *Київська весна*. Київ, 2005. С. 50.

131 Даниленко В. Політичний нагляд ... С. 27.

контакти з зарубіжними національними центрами В. Чорновола, М. Гориня й інших «українських націоналістів, які не роззброїлися й намагаються інспірувати в умовах перебудови «опозиційну» й іншу антигромадську діяльність в республіці»¹³².

У грудні 1987 р. влада розгорнула кампанію за видворення В. Чорновола та М. Гориня з СРСР. Ті звернулися з заявою до урядів усіх держав, щоб їх не приймала жодна країна. Одночасно було організовано цькування членів редколегії «Українського вісника». На Львівському телебаченні постійно звучали передачі, а в пресі з'являлися публікації про зв'язок українських дисидентів із «зарубіжними підривними центрами». В «Інформаційному повідомленні КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. Щербицькому про локалізацію антигромадської діяльності Чорновола і його спільників» від 22 грудня 1987 р. зазначалося: «Органами КДБ здійснюються заходи з подальшого контролю за поведінкою Чорновола, обмеженню і документуванню його інспіративної діяльності, компрометації серед однодумців»¹³³.

Вячеслав Чорновіл згадував, що в кінці 1987 р. на нього з М. Горинем навалився «увесь пропагандистський апарат Львівського обкому партії при активній підтримці київської преси». У листі-відповіді на критику в пресі він писав: «Щось і не пригадується після публічної анафеми Солженіцину такої масованої пропагандистської кампанії супроти окремих осіб за останні п'ятнадцять років»¹³⁴. В жорсткій критиці і «розвінчанні націоналістичних елементів» були задіяні «Радянська Україна», «Вечірній Київ», «Львовская правда», телестудії, обласні радіо.

За підрахунками В. Чорновола за два місяці після виходу «Українського вісника» проти нього і М. Гориня владою було організовано і проведено понад двадцять подач на телебаченні, радіо, в газетах, не рахуючи районних, було

---

132 Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В.В. Щербицькому про створення В. Чорноволом і його спілниками самвидавного журналу «Український вісник». Додаток: «Интервью из-под полы». *Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст.* С. 49.

133 Лист-відповідь В. Чорновола «Ось же вона, охоронна журналістика!» Любомирі Петрівні та Миколі Яковичу (авторам статті «Під маскою борців за гласність» / Вільна Україна, 20.12.1987 р.). *Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст.* С. 81.

134 Там само. С. 81-82.

проведено десятки зборів і підписних кампаній на підприємствах і установах¹³⁵. Львівським обкомом КПУ і КДБ за вказівкою ЦК КПУ були організовані листи в пресу і звернення в Президію Верховної Ради СРСР про позбавлення В. Чорновола і М. Гориня радянського громадянства. Для розслідування діяльності «Українського вісника» органи КДБ прагнули залучити фіноргани, БХСС (відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності).

З метою локалізації антигромадської діяльності В. Чорновола, а також М. Гориня та І. Геля, була зірвана їх спроба взяти участь 10–14 грудня 1987 р. в семінарі незалежних громадських організацій країн-учасниць гельсінського процесу з гуманітарних питань у Москві. На ньому В. Чорновіл повинен був очолити «секцію національних проблем» і виступити з доповіддю. З метою недопущення поїздки В. Чорновола в Москву він разом із соратниками був викликаний до прокуратури м. Львова для «профілактичної бесіди» і попередження щодо «антигромадських дій»¹³⁶.

У відповідь на дії влади, на початку 1988 р. розпочався масовий збір підписів під зверненням на їх захист до Президії Верховної Ради СРСР. Загалом у різних містах України було зібрано кілька тисяч підписів. І це змусило владу відступити від своїх намірів.

Проте нагальною стала необхідність консолідації національно-демократичних сил в одній структурі. Такі організації, як «Товариство Лева», студентське об'єднання «Громада», клуб «Спадщина», «Український культурологічний клуб», діяльність яких набула також і політизованого характеру, не змогли стати лідерами політичного відродження українського народу. «Щоб не втратити слушного моменту Вячеслав Чорновіл у квітні 1988 р. береться за створення такої структури, яка могла б стати широким об'єднанням на зразок народних фронтів. Більш прийнятною була ідея реорганізації Української Гельсінської групи у всеукраїнську організацію, яка б об'єднувала

---

135 Лист В. Чорновола голові Львівського обласного комітету по радіомовленню й телебаченню п. Шайдецькому. *Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст.* С. 87.

136 Вербицький Б. Участь Михайла і Богдана Горинів у створенні і розвитку Української Гельсінської Спілки. *Гілея*. 2018. Вип. 137. С. 303-307. С. 304.

активістів національно-демократичного руху по всій республіці й ґрунтувалася на правозахисних принципах: відстоюванні не тільки основоположних прав людини, а й, насамперед, основних прав нації, в тому числі права на повноцінне державне існування. Називати організацію партією було зарано і небезпечно, адже в такому разі її могли кваліфікувати, як антирадянську, націоналістичну структуру й піддати репресіям. Вячеслав Чорновіл запропонував назву Українська Гельсінська спілка, мотивуючи тим, що Спілка – це вже не група, а організація, фактично партія, хоч зберігається правозахисний «дах»¹³⁷.

30 грудня 1987 р. було оприлюднено заяву про відновлення УГГ, а 11 березня 1988 р. В. Чорновіл з М. Горинем і З. Красівським підписали «Звернення до української і світової громадськості» про відновлення діяльності Української Гельсінської групи, тим самим завершивши її організаційне становлення¹³⁸.

Новоутворену організацію очолив Левко Лук'яненко, який на той час перебував за межами України і через те не міг проводити активної роботи. Це було найбільш оптимальне вирішення проблеми щодо можливих репресій влади по відношенню до активних членів організації. Для координації Групи й вирішення оперативних питань було створено Виконавчий комітет Групи з трьох робочих секретарів, якими до загальних зборів УГГ було призначено М. Гориня, З. Красівського та В. Чорновола¹³⁹.

УГГ, яка ще від 9 листопада 1976 р. об'єднала під своїм началом український правозахисний рух, влітку 1988 р. було перейменовано на Українську гелсінську спілку (УГС), лідерами якої були Б. Горинь, М. Горинь, В. Чорновіл та ін. Ці утворення спочатку добивалися розширення громадянських і національно-культурних прав та діяли в рамках «поглиблення перебудови», а саме критикували привілеї та недоліки місцевої партійної номенклатури, безгосподарність, відстоювали екологічні права громадян, влаштовували мітинги та збори. Проте поступово більшість з них політизувалася і почала

---

137 Главацький М.В. Вячеслав Чорновіл... С. 92.

138 Чорновіл В. Як виникла і діє УГС. *Голос відродження*. 1989. Березень (Ч.1.). Вячеслав Чорновіл. *Твори в десяти томах*. Том 6. С. 479.

139 Деревінський В. Ф. Вячеслав Чорновіл ... С. 245-246.

висувати політичні ідеї. Саме В.Чорновіл став організатором і натхненником перших демократичних мітингів і демонстрацій УГС, співавтором програмних документів, зокрема «Декларації принципів Української Гельсінської Спілки», яку 7 липня 1988 р (офіційна дата створення Української Гельсінської Спілки) оприлюднив на 50-ти тисячному мітингу у Львові¹⁴⁰. У Декларації були відображені важливі політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні питання. Зокрема було наголошено, що УГС утворюється як широка самоврядна організація, членами якої можуть бути як окремі особи, так і неформальні організації різних ідейних переконань, що виступають за національно-демократичне відродження України¹⁴¹. Враховуючи складну суспільно-політичну ситуацію, автори програми зазначали, що УГС підтримує ідею перебудови СРСР на конфедеративному принципі, однак невдовзі було чітко заявлено про прагнення до побудови незалежної української держави. Основне завдання УГС полягало в активізації народних мас, забезпеченні механізму участі народу в управлінні державою і надійного контролю за державним апаратом. За півроку існування Спілки обласні організації було створено в Харкові, Києві, Львові, Одесі, Тернополі, Дніпропетровську, Вінниці, Івано-Франківську, Луцьку і навіть у Москві та Кубані¹⁴².

Коллективними членами УГС стали: Український культурологічний клуб, Українська демократична спілка та Українська народно-демократична ліга. Ці тісні взаємовідносини відіграли важливу роль у діяльності УГС. Саме така тактика активної участі, започаткована В. Чорноволем, в усій різноманітності політичного і культурного життя забезпечила членам УГС можливість декларувати та утверджувати політичні принципи Спілки безпосередньою участю в конференціях, народних засіданнях, з'їздах, вечорах Товариства Лева, Товариства української мови ім. Тараса Шевченка(ТУМ), «Меморіалу», Руху та ін.

---

140 В'ячеслав Чорновіл: будівничий храму української незалежності : кат. книжк. вист. до 75-ліття від дня народж. Івано-Франків. ОУНБ ім. І. Франка. URL: <http://lib.if.ua/publish2012/1351863939.html> (дата звернення 13.06.2021)

141 Русначенко А. Знач. праця. 641.

142 Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл ... С.250.

Крім того, В'ячеслав Максимович брав активну участь у створенні Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) та ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління. Він вважав, що досягнути історичної мети ми маємо стараннями всіх українців і кожного зокрема. У своїх інтерв'ю він підкреслював, що українці – це громадяни України всіх національностей незалежно від мови спілкування та віросповідання. Чорновіл відстоював необхідність забезпечення провідного становища українців як титульної нації в державі, відродження історичної правди і справедливості нашого народу, гарантії прав людини і формування громадянського суспільства¹⁴³.

Керівництво держави почало побоюватися розмаху руху в Україні і на травневому пленумі ЦК КПУ у 1989 р. на порядок денний було винесено питання про загрозу таких угруповань і посилення партійно–політичної роботи. Зокрема наголошувалося на необхідності та важливості викривати справжню мету та карати угруповання антирадянського та націоналістичного спрямування, що підривали державний апарат. УГС влада сприймала як украї небезпечну націоналістичну політичну організацію і розпочала готуватися до дезінформаційної пресової війни: видавали листівки, поширювала неправдиву інформацію у ЗМІ, а також використовувала нагнітання міжнаціонального антагонізму¹⁴⁴. Все це не зашкодило УГС, адже представники національних меншин, зокрема євреї, критично поставилися до голосливих провокацій. Це було пов'язано також із тим, що між представниками українського Руху і представниками інших народів склалися тісні зв'язки під час перебування в тюрмах і таборах у 1960-1980 рр. За свідченнями та переконаннями Йосифа Зісельса, Чорновіл та інші політв'язні доброзичливо ставилися до євреїв та інших народів і саме через це не були втягнуті в конфлікт з іншими народами, який організувала влада¹⁴⁵.

Незважаючи на репресії з боку влади, діячі УГС продовжили роботу в

---

143 Березицький Б. В'ячеслав Чорновіл. URL: <http://ru.calameo.com/read/002820791b7e29b02ee7> (дата звернення 13.06.2021)

144 Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл ... С.253.

145 Зісельс И. Если не сейчас... (стаття, інтерв'ю, виступлення. 1989-2006 гг). URL: <http://zissels.org/esli-ne-seychas-chitat-knigu-layn> (дата звернення 13.06.2021)

редакції «Українського вісника», налагоджували контакти з представниками національно-демократичних рухів республік СРСР, з представниками польської опозиції. У 1988 році Чорновіл зустрівся з президентом США Р.Рейганом в Москві. УГС також активно діяла під час виборів народних депутатів Верховної Ради СРСР у 1989 р. Вона рекомендувала підтримати певного кандидата в депутати лише в тому випадку, коли він підтримає вимоги УГС. Це було спричинено виборчим законом, який обмежив волевиявлення громадян. Спілка прагнула добиватися надання УРСР допуск на прийняття союзних законів, надання українській мові статусу єдиної державної в Україні¹⁴⁶. Все це у свою чергу вплинуло на результати виборів, а наслідками стало чергове посилення репресій влади проти УГС.

З утворенням Української гельсінської групи, в якій В. Чорновіл був одним із робочих секретарів, КДБ УРСР було розроблено і реалізовано по кожному конкретному члену УГГ заходи, спрямовані на розклад організації і попередження «ворожої діяльності її учасників»¹⁴⁷. В публічному просторі В. Чорновола з метою компрометації влада постійно іменувала «українським націоналістом», «екстремістом», «антирадянщиком», «раніше судимим», «націоналістичним елементом», «антисупільним елементом», «кримінальним елементом». КДБ постійно здійснював заходи «з документування антисупільних дій Чорновола, виявленню і контролю його каналів зв'язку з представниками зарубіжних націоналістичних центрів, встановленню спілників і розкриттю їх практичної діяльності», «нейтралізації їхніх задумів»¹⁴⁸. Здійснювалися заходи «попереджувально-профілактичного», «виховного» характеру «на основі особистих контактів та з використанням оперативних можливостей». Для цього в КДБ УРСР був розроблений спеціальний план.

Посилюючи нагляд за діяльністю В. Чорновола та його соратників, органи

---

146 Деревінський В. Ф. В'ячеслав Чорновіл ... С.256.

147 Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В.В. Щербицькому про спроби блокування націоналістичних елементів, які діяли під прикриттям т. зв. «Української гельсінської групи» 24 березня 1988 р. *Шлях до незалежності: суспільні настрої ...* С. 97.

148 Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В.В. Щербицькому про активізацію ворожої діяльності націоналістичних елементів. 17 червня 1988 р. *Шлях до незалежності: суспільні настрої ...* С. 128.

КДБ не цуралися будь-яких методів, зокрема інспірували розходження в середовищі опозиціонерів, компрометації їх на побутовому рівні, проводили індивідуальну роботу в плані організації «стримуючого виховного впливу». Для аналізу ситуації і підготовки заходів обмеження впливу В. Чорновола й інших дисидентів на громадську думку до Львова неодноразово направлялися відповідальні працівники КДБ УРСР і прокуратури республіки. Управлінням КДБ УРСР по Львівській області 20 липня 1988 р. В. Чорноволу було оголошено офіційне попередження, мотивоване тим, що він «намагається організувати протиправну діяльність, спрямовану на розпалювання національної ворожнечі, націоналістичних настроїв та інших діях, які суперечать інтересам держбезпеки СРСР; передає представникам зарубіжних підривних центрів інформацію, яка використовується на Заході на шкоду радянському державному і суспільному ладу; організує й бере активну участь в групових діях осіб, які грубо порушують громадський порядок і допускають непослух законним вимогам влади»¹⁴⁹.

У місцевій пресі було опубліковано повідомлення про оголошення В. Чорноволу офіційного попередження. Прагнучи внести розкол в середовище дисидентів, органи КДБ здійснювали заходи з протиставлення діяльності І. Калинець і В. Чорновола, культурологічного і політичного крила дисидентського руху. Для ідеологічної, інтелектуальної протидії опозиціонерам влада широко залучала спеціалістів з різних сфер, правників, істориків, економістів. Партійні органи формували групи для пропагандистської роботи серед населення, допомагали органам КДБ виявляти серед громадськості нейтральних, але авторитетних і впливових осіб із залученням їх до відповідної роботи. Для зниження громадської активності дисидентів інспірувалися різного роду листи-скарги лояльних до влади або причетних до партійних кіл чи спецслужб осіб, подавалися судові позови, по відношенню до них застосовувалися адміністративні покарання.

---

149 Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В.В. Щербицькому про заходи з локалізації антигромадської діяльності націоналістичних елементів. Додатки: 1. УХС. Декларація принципів, від 7 липня 1988 р.; 2. Головні принципи створення ДФПІ у м. Львові 3 липня 1988 р. *Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні...* С. 143.

З розростанням громадсько-політичного руху проти влади, виникнення великої кількості неформальних організацій, в т.ч. радикальних, увага партійних органів і спецслужби до правозахисників, діячів «старої генерації» дещо ослабла. Та й авторитет їх у суспільстві все більше зростає. Тож у 1989 – 1990 рр. превентивні заходи щодо В. Чорновола і його соратників зводилися переважно до «посилення контролю» за діяльністю та «документуванню їх протиправних дій», «здійснення стримуючого впливу і схиляння до відмови від екстремістських проявів», «проведення роз'яснювальних бесід співробітниками КДБ і прокуратури»¹⁵⁰.

З партійних документів і матеріалів, доповідних та інформацій КДБ поступово зникають зневажливі оціночні характеристики, «ярлики», які постійно вживалися щодо В. Чорновола та інших, і називаються просто прізвища. Це було свідченням різкої зміни політичної ситуації в країні, суспільних настроїв, масовість громадсько-політичного життя і високий суспільний авторитет В. Чорновола і його соратників. Акцент у політичному нагляді за діяльністю В. Чорновола перемістився з жорсткої протидії до пасивного нагляду й інформації партійних органів про його політичні кроки.

Отож, на переконання В. Деревінського, представники Спілки були «відчайдухами, що підштовхували інтелігенцію»¹⁵¹ до розвитку української ідеї та способу її реалізації. Вячеслав Чорновіл та інші діячі зуміли налагодити контакт із різними неформальними організаціями й представниками національних меншин, що внесло вагому роль в активізацію національно-визвольного руху.

Проте найбільш амбітним проектом Вячеслава Чорновола стало створення Народного Руху України за перебудову (НРУ). Влада намагалася не припустити його утворення, відсторонити від нього Українську Гельсинську спілку, чи спричинити конфронтацію між УГС та творчою інтелігенцією. Про цю подію і суперечки навколо мети діяльності організації, Вячеслав Чорновіл згадував

---

150 Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. С.238, 244, 255, 295, 483-484.

151 Деревінський В. Вячеслав Чорновіл ... С. 272.

наступне: «За створення Руху взявся ряд поміркованих інтелігентів. Серед них були О. Влох, І. Юхновський, М. Голубець, Є. Гринів та інші. Нас вони трішки боялися, уважали дуже радикальними. Серед нас були політв'язні, серед нас були люди, які якщо в програмі не написали, то вголос відверто говорили про самостійну державу, про чітко виражені антикомуністичні мотиви. Пригадую, коли влітку 1989 р. відбулася конференція Київської організації Руху (створювалася крайова організація) отоді була остання спроба І. Драча й інших лібералів від нас відмежуватися... Ми там по суті правили бал – УГС як радикальна організація»¹⁵².

Як наслідок, спроби влади протиставити УГС і НРУ завершилися безрезультатно. Вячеслав Чорновіл у своєму виступі гостро висловився проти пункту про керівну роль Компартії в проекті програми Руху, а також заявив, що Рух, як і УГС має прагнути до повної державної незалежності. На установчому з'їзді НРУ у вересні 1989 р. В. Чорновіл виступив за об'єднання всіх політичних сил в одній потужній організації, якою має стати НРУ, заявив, що УГС перейшла до відкритої пропаганди ідеї відновлення Української держави, яку також має перейняти Рух¹⁵³.

Пропозиція створення незалежної, громадсько-політичної організації поза межами партії вперше була подана прибалтами. Так, у квітні 1988 р. появилася Народний фронт Естонії, пізніше – Народні фронти Литви та Латвії – спочатку за перебудову, а згодом – за незалежність республік. Такі політичні зміни, безперечно, стали справжнім каталізатором розвитку подальших суспільних подій в СРСР в цілому, так і в Україні зокрема, оскільки саме на цьому підґрунті і постав феномен Народного Руху України за перебудову¹⁵⁴. Прихильникам цієї ідеї довелося подолати великий опір центрального і місцевого комуністичного керівництва. Народному Руху України, установчі збори якого відбулися у вересні 1989 року в Києві, судилося відіграти роль провідної сили в боротьбі за

---

152 Чорновіл В. Твори. у 10-ти т. Т. 6. Київ: Смолоскип, 2009. С. 710.

153 Главацький М. В. Вячеслав Чорновіл ... С. 103.

154 Кіндрачук Н. Боротьба Народного Руху України за незалежність України: 1989–1991 рр.: автореф. дис. к.і.н. Одеса, 2010.

перемогу національно-демократичної революції в Україні (1990-1991)¹⁵⁵. Джерела свідчать, що національно-свідомі, демократичні сили почали згуртовуватися навколо неформальних об'єднань і передусім навколо Народного Руху України за перебудову. В документі, підписаному першим секретарем ЦК Компартії України В. Щербицьким, під грифом «таємно», зазначено: «Националистически настроенные группировки постоянно ищут ширму для легализации своих действий. Для этого наиболее активно используются намерения инициаторов создания оппозиционной КПСС политизированной структуры – Народного движения Украины за перестройку»¹⁵⁶.

Оголошення про формування масштабної громадської структури В'ячеслав Чорновіл з одностумцями оприлюднив на червневих мітингах у Львові і написав проект його програми, але на заваді стали репресії влади, які на той час вперше вдалися до кривавого розгону мітингу і заборонили надалі проводити подібні акції.

16 лютого 1989 р. в газеті «Літературна Україна» був опублікований проект Програми Народного Руху України за перебудову (НРУ), який набув великого резонансу у суспільно–політичному житті Республіки. Організаційно НРУ за перебудову оформився на Установчому з'їзді у Києві 7–10 вересня 1989 р., на якому було обговорено усі спектри політичного, соціально–економічного, міжетнічного життя в республіці, розглянуто знакові для українського народу події історичного минулого та перспективи майбутнього державотворчого життя¹⁵⁷. Цей з'їзд відбувся в приміщенні актового залу Київського політехнічного інституту.

Делегати установчих зборів репрезентували 280 тис. членів. Були запрошені гості з союзних республік від Народних фронтів, релігійних конфесій з Прибалтики, Закавказзя, Москви, Ленінграда, Білорусії, Молдавії, національно-

---

155 Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX-XX ст.)/ Малик Я.Й. та ін. Львів, 2001. С. 296.

156 Гончарук Г., Шановська О. Національна ідея і Народний Рух України : монографія. Одеса : Астропринт, 2004. С. 172.

157 Гай-Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989–1991 рр.). *Гілея*. 2012. №57. С.127–133.; Там само. №58. С.153–159.

культурних товариств, що діяли в Україні, а саме: російського, єврейського, польського, вірменського, грецького, кримсько-татарського, молдавського, угорського, болгарського, гагаузького, представники різних громадських організацій, таких як Товариство української мови імені Т. Шевченка, «Меморіал», Українська асоціація захисту історичного середовища, Українська Гельсінська спілка, «Зелений світ», «Спадщина», Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції, а також представники офіційних органів України. Саме цим Рух реально засвідчив свій інтернаціональний характер та показав шанобливе ставлення до неукраїнського населення¹⁵⁸.

Під час проведення з'їзду було розглянуто ряд завдань, а саме: суверенітет України, демократизація суспільного життя, національне відродження та перспектива перебудови. Зазвичай, вони сприймалися не як щось окреме, а – взаємозв'язане. Однак бачення делегатами державних та політичних інституцій України на той час було різне. Установчий з'їзд НРУ поклав початок об'єднання в Русі двох суспільно-політичних течій: поміркованих (О. Гончар, І. Драч, М. Горинь та ін.), що йшли на співробітництво з партійними органами та виступали за економічну незалежність республіки у складі СРСР, та радикалів (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Берладяну-Берладник та ін.), які наважились на відкриту конфронтацію з державним керівництвом та обстоювали гасло самостійності України¹⁵⁹. Було прийнято програму та статут Руху. Це явище було більше емоційним, ніж конструктивним. Як громадсько-політичну організацію, Рух очолив поет і громадський діяч І. Драч¹⁶⁰.

Та все ж таки, в рішеннях Першого з'їзду Руху не було документів про політичну самостійність України, тільки вже згадувана резолюція «Про економічну самостійність Української РСР», що в умовах політичної залежності нагадувало прояв маніловщини¹⁶¹. Відкрито насмілювався висловити на з'їзді свою думку про актуальність ідеї політичної незалежності України й В. Чорновіл. Він

---

158 Кіндрачук Н. За Україну незалежну ... С.38.

159 Там само. С.38, 41.

160 Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX-XX ст.) ... С. 211.

161 Гончарук Г. Національна політика Руху. *Українська національна ідея і сучасність*. Одеса : Астропринт, 1999. С. 164.

вказав, що єдиним порятунком для всіх – є повна державна незалежність України, здобута мирним, демократичним, конституційним шляхом. Саме до такого рішення спонукало продемонстроване за чотири роки перебудови небажання керівництва СРСР зрестися «імперського централізму» й зумовлене цим подальше загострення проблем українського суспільства¹⁶². Ще однією проблемою для НРУ на той час стала нерівномірність розвитку національно-демократичного руху в різних регіонах республіки¹⁶³. Однак, незважаючи на такі обставини, ідея проголошення незалежності України на Першому Установчому з'їзді НРУ все ж таки прозвучала. Народний Рух України боровся з радянсько-комуністичною системою, в межах можливого робив певні кроки до незалежності власного народу. З часом “Ланцюг Злуки”, який відбувся 21 січня 1990 р., став грандіозною маніфестацією, що було свідченням національної єдності українського народу і показала, що НРУ може бути тією силою, яка буде протистояти організаціям не демократичного спрямування, і саме НРУ буде базуватися на прагненні українців бути господарями у власному домі.

25–28 жовтня 1990 р. у м. Києві відбулися II Всеукраїнські збори Руху. Збори внесли принципові зміни у програму організації, які мали яскраво виражене антикомуністичне спрямування. На них Рух відверто і остаточно оформився як антикомуністична, опозиційна КПРС організація. З програми НРУ зникли згадки про «соціалізм» й було заборонено перебування у лавах організації членів партій, керівні органи яких знаходилися поза межами України, та введено вимогу «націоналізації награваного міністерствами майна», повернення цінностей, що належать Україні¹⁶⁴.

Зі статуту НРУ було виключено 10 статей і до 15 внесено зміни. З назви організації вилючено слова «за перебудову», по-новому сформульовано мету Руху: відновлення державної незалежності України, створення парламентськими

---

162 Кіндрачук Н. За Україну незалежну... С. 46.

163 Там само. С. 48.

164 Гай-Нижник П. Народний Рух України. *Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.)*. Енциклопедичний довідник. Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. С.274–280.

методами демократичної держави¹⁶⁵.

Час, що відділяв Перший з'їзд НРУ від Другого, був періодом політичної еволюції державницьких, національних поглядів рухівців у напрямку підтримки ідеї незалежності Батьківщини.

Отож, Четвертий збір ознаментував завершення періоду народнофронтівського періоду існування, зберіг його організаційну єдність та фактично перетворив на політичну партію. Завдяки зусиллям Чорновола та інших діячів спротив влади був подоланий.

У другій половині 1989 р. Вячеслав Чорновіл включився у виборчу кампанію, сприяв демократизації проекту Закону про вибори депутатів до Верховної Ради УРСР. Відповідно до закону, не було передбачено прямого обрання депутатів від громадських організацій, натомість закріплювався принцип обов'язкової альтернативності, було «демонтовано» систему «фільтрувальних» зборів громадян для затвердження кандидатів. Під час виборчої кампанії до Верховної ради УРСР та Львівської обласної ради В. Чорновіл у своїй програмі зробив наголос на позиції повної державної незалежності України. Крім того, в ході виборчої кампанії ним було реалізовано давній задум – на початку січня 1990 р. було оголошено про створення Української незалежної видавничо-інформаційної спілки (УНВІС).

Перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад відбулися 4 березня 1990 р. Вони відзначалися високою активністю виборців: на виборчі дільниці з'явилися 85 % тих, хто був занесений до виборчих списків. Верховна Рада XII скликання оновилася на 90 %. За результатами виборів в парламенті утворилася більшість із комуністів і консерваторів (так звана «група 239»). Опозиційні до компартії сили («Демократичний блок») вперше домоглися значного успіху і отримали 111 з 442 місць. Демократичний блок отримав перемогу у 5 областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській, зокрема у Львівській області усі 24 мандати одержали кандидати від «Народного Руху». В тому числі депутатський мандат отримав і

---

165 Гай-Нижник П. Народний Рух України... С. 280

В. Чорновіл, ставши і депутатом Верховної Ради УРСР і депутатом Львівської обласної ради. У Галичині виник такий дивний феномен, як антикомуністична радянська влада.¹⁶⁶

Як ніхто інший, В.Чорновіл відчував, що в суспільстві відбувається перехід від «революції згори» до «революції знизу». В інтерв'ю 10 березня 1996 р. на запитання Марти Коломієць «Чому Ви вирішили взяти участь у виборах до Верховної Ради 12-го скликання? Чи Ви вважали, що суспільство готове сприйняти Ваші ідеї, переконання, точку зору?» він відповідав так: «Ми вважали, суспільство дозріло і до того, щоб проголосити незалежну Українську державу, і до демократичних принципів, так. Так що я цілком свідомо йшов з метою прийти у Верховну Раду, якщо не більшість там створити, то, принаймні, потужно впливати на оцей процес переходу України з імперії в незалежну державу»¹⁶⁷.

До опозиційної «Народної Ради» у парламенті увійшло 125 осіб, зокрема від Львівщини – 24 депутати, Києва – 17, Івано-Франківщини – 11, Харківщини – 10. Головою «Народної Ради» було обрано Ігоря Юхновського, заступниками – Левка Лук'яненка, Дмитра Павличка, Олександра Ємця, Володимира Філенка, секретарем – Леся Танюка.

Беручи активну участь у роботі Верховної Ради, В.Чорновіл все-таки більше уваги приділяв роботі у Львівській області, оскільки 9 квітня 1990 Р. його обрали головою обласної ради. Перша сесія облради схвалила написану ним «Відозву до народу». «Склалася ситуація, – говорилося у «Відозві», – яка матиме величезне значення не тільки для нашого краю, а й для всієї України: влада на Львівщині реально переходить від партапарату до обранців народу. Волею історії Львівщина стає своєрідним островом свободи, на якому ми покликані довести спроможність народних рад назавжди покінчити з тоталітарною системою, з дискримінацією громадських прав людини, із згубним економічним

---

166 Кульчицький С. Діяльність В. Чорновола під час суверенізації Радянської України (1990). *Чорноволівські читання : Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції (Івано-Франківськ, 15 березня 2019)*. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2019. С. 51.

167 Здобуття незалежності України, 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2-х т. Т. 2. Житомир, «Рута», 2011. С. 615.

механізмом, з узурпацією влади компартією. Віднині Львівщина реально стає на шлях революційних змін, стає місцем вироблення механізмів і принципів здійснення одвічної мрії нашого народу про незалежну, демократичну Українську державу»¹⁶⁸.

З квітня 1990 по квітень 1992 рр. Вячеслав Чорновіл обіймав посаду голови Львівської облради та голови облвиконкому. Перемога об'єднаних демократичних сил на початку 1990 р. перетворила Львівщину на базу національно-визвольного руху, метою якого було здобуття незалежності України. З березня 1990 року очолила політичне життя на Львівщині обласна рада, яка включала 200 депутатів на чолі з В. Чорноволом. Перед демократичними силами Львівщини були поставлені якісно нові завдання:

– у найстисліші терміни перейти з режиму опозиційної боротьби за владу в конструктивний режим формування владних структур, здатних не лише вистояти в умовах внутрішньої та зовнішньої блокади і утисків з боку комуністичних центрів Москви та Києва, але й очолити реформаторський та національно-визвольний рух в Україні;

– об'єднати всі демократичні сили й владу в Галичині (ідея Галицької Асамблеї);

– мобілізувати сили й ресурси для стимулювання й поширення національно-визвольного руху на всю Україну;

– завдання форсованої розбудови в Галичині фрагменту Української Держави на засадах демократії та ринкової економіки.

Перші рішення облради торкалися найбільш наболілого й очікуваного: стосувалися національної символіки й національних свят, питання землі, приватної власності, багатопартійності, департизації підприємств і організацій, деідеологізації й декомунізації, місцевого часу, визнання ветеранів УПА ветеранами війни та інші. Ці рішення були доленосними не лише для Галичини, але й для всієї України, оскільки відіграли фундаментальну роль зразка і орієнтиру для всього українського суспільства. Разом з тим, ці рішення були

---

168 Деревінський В.Ф. Вячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець... С. 199.

найреволюційнішими на території тодішнього Союзу. Це було зумовлено тим, що Москва не могла ігнорувати Київ, а Київ був безсилий перед масштабністю масових процесів на Львівщині. Невдалі спроби погасити полум'я народного протесту лише підливали масла у вогонь. Найбільше враження на центр справили 250-тисячний похід за легалізацію греко-католицької церкви та перемога опозиційних сил на виборах 1990 року¹⁶⁹.

У цілому Львівська обласна рада в часи головування В. Чорновола стала потужним двигуном політичних змін не лише в регіоні, а й в масштабі цілої України, джерелом політичних і економічних ініціатив. Регіон став притулком переслідуваних церков і політичних організацій.

Загальна ситуація характеризувалася, з одного боку, повною підтримкою обласної ради населенням Львівщини, а з іншого, ворожим, або в кращому випадку, прохолодним ставленням з боку силових та виробничих структур, тотальною активізацією агентури з метою дестабілізації ситуації в регіоні на ґрунті міжнаціональних та міжконфесійних відносин. Дестабілізаційні заходи розроблялись і впроваджувались обкомом КПУ та обласним управлінням КДБ.

Львівський обласний виконавчий комітет став ініціатором адміністративної реформи на регіональному рівні. Так, у Львівській області вперше були створені управління промисловості, транспорту, зв'язку, паливно-енергетичний комітет, комітети зовнішньо-економічних зв'язків, міжнародних відносин, роботи з силовими структурами, інформаційно-аналітичний, управління майном області, центр приватизації й аграрної реформи тощо. Вони стали організаційною основою економічного реформування.

У сфері економіки в області був проголошений режим усебічної й скоординованої підготовки до переходу на ринкові відносини шляхом створення регіональних ринків житла, товарів, фінансів, цінних паперів і праці, передачі майна в колективну, насамперед акціонерну, і приватну власність, раціонального використання всього потенціалу території із забезпеченням соціального захисту

---

169 Давимука С. Львівський період державотворчої діяльності В.М. Чорновола 1990–1992 рр. *Чорноволівські читання*. Київ, 2003. С. 49-54.

населення. Як наслідок, вже 20 вересня 1990 р. на другій сесії Львівської обласної ради було схвалено Концепцію формування елементів ринкової економіки в області. Відповідно до якої було задекларовано необхідність роздержавлення власності, переходу більшої її частини у власність громадян і виробничих колективів, що повинно зруйнувати фундамент командно-адміністративної системи. Були визначені фінансово-кредитні механізми, територіальна ринкова інфраструктура, система соціального захисту, а також етапність. Обласний виконавчий комітет розробив і затвердив детальну програму робіт з розроблення та впровадження моделі управління комплексним розвитком Львівської області в умовах ринкової економіки¹⁷⁰.

Особливою сторінкою діяльності В. Чорновола на Львівщині була Галицька Асамблея. Це були спільні сесії Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської обласних рад, які відбулися 16 лютого і 5 вересня 1991 р. Юридичною основою для розробки та реалізації цієї ідеї стала запропонована довгострокова угода щодо співробітництва. Відповідно до умов якої було затверджено та окреслено основні принципи співпраці між цими обласними радами та створено регіональну координаційну раду з метою співпраці в політичній, економічній, торговельній, науково-технічній, гуманітарній і культурній сферах для піднесення життєвого рівня населення в умовах наростання кризи радянського суспільства¹⁷¹.

Механізмом реалізації угоди було передбачено створення робочого органу – Міжрегіональної координаційної ради, експертних груп спеціалістів з метою визначення головних регіональних проблемних питань і шляхів їхнього вирішення, а також створення комп'ютерної бази даних на регіональному інформаційно-обслуговуючому центрі. Пізніше ця робота була зосереджена в створеному Галицькому економічному центрі, який очолив професор Віктор Пинзеник. Результатом його роботи була програма переорієнтації виробничих зв'язків з метою різкого підвищення рівня внутрішньої кооперації, конкретні

---

170 Давимука С. Знач. праця. С. 52.

171 Там само.

проекти організації нових виробництв тощо.

Проте з часом ідея «Галицької Асамблеї» Вячеслава Чорновола піддалася гострій критиці як прояв сепаратизму, і як наслідок він поступово відійшов від неї.

За цей час ним було реалізовано такі ініціативи, як: питання національної символіки та національних свят, землі, власності, багатопартійності, деідеологізації, декомунізації, визнання воїнів УПА ветеранами війни, скасування московського часу, забезпечення свободи друку, знесення пам'ятників В. Леніну, домовленість з Міністерством оборони СРСР про повернення військовиків українців з гарячих точок та те, що львівські юнаки будуть служити тільки на території УРСР, звільнення преси від цензури, створення друкованого органу обласної ради «За вільну Україну» тощо¹⁷².

Поряд з виконанням безпосередніх обов'язків голови Львівської облради, В. Чорновіл і далі проводив активну публічну діяльність: зустрічі журналістами, громадськими й політичними організаціями, з трудовими колективами; виступи по радіо і на телебаченні, активна творча праця журналіста. Крім того, політик брав участь у поїздках в сусідні держави: Угорщину, Чехо-Словаччину, Польщу. Зустрічався з видатними політиками в США, Канаді, Великобританії, Франції.

Варто наголосити на особливій ролі В. Чорновола під час прийняття Декларації про державний суверенітет України в липні 1990 р. З 19 по 23 червня 1990 р. в Києві проходив XXVIII з'їзд Компартії України. Не маючи фізичної змоги одночасно керувати Верховною Радою і компартійною організацією республіки, Володимир Івашко відмовився від посади першого секретаря ЦК КПУ на користь Станіслава Гуренка. З'їзд ухвалив постанову про спрощення структури апарату ЦК, зокрема з вересня ліквідувався відділ національних відносин¹⁷³. З 28 червня Верховна Рада почала обговорювати питання про державний суверенітет України. Окремі народні депутати від імені партійного з'їзду отримали таємну інструкцію про те, під яким кутом зору це питання треба

---

172 Крупник Л. Роль Вячеслава Чорновола... С. 48-49.

173 История России XX века. Москва: Просвещение, 2003. С. 144.

розглядати. Через кілька днів після початку обговорення 63 народних депутата на чолі з В.Івашком, які були делегатами ХХVIII з'їзду КПРС, поїхали в Москву, а головою на сесії Верховної Ради залишився заступник голови Іван Плющ.

5 липня на обговорення парламенту було винесено зведений проект Декларації, підготовлений на підставі кількох проектів, які були у розпорядженні Президії Верховної Ради і пропозицій народних депутатів, внесених у попередні дні. Більш-менш рутинне обговорення з внесенням нерідко протилежних поправок у зміст документу збурило виступ редактора львівської газети «Молода Галичина» Михайла Батога. Він звернувся до І.Плюща з іронічним запитанням, який стосувався комуністичної більшості парламенту: «Якісь злі язики весь час сіють смуту і чвари в наші парламентські лави. Хтось намагається, на мою думку, скомпрометувати в очах виборців депутатську групу «За радянську суверенну Україну», яку очолює Станіслав Іванович Гуренко. Сьогодні і вчора ввечері поширилася така чутка, що нібито вчора в Центральному комітеті Компартії України були зібрані координатори цієї групи і що там вони отримали сувору вказівку провалити в тому проекті, який ми обговорюємо – Декларації про державний суверенітет України такі положення:

- а) про те, що Прокурора України призначає Верховна Рада України;
- б) про республіканські Збройні сили;
- в) про власну республіканську фінансово-банківську систему.

І остання вказівка – підтримати ідею негайного прийняття нового Союзного договору. Я думаю, ми всі розуміємо, що суверенітет без таких істотних ознак державної незалежності, без власних грошей, прокурора, армії – це не суверенітет, а «фільчина грамота». Переконали, що це чудово розуміє керівництво ЦК КПУ. І хотів би попросити керівництво групи «За радянську суверенну Україну», щоб виступили товариші і спростували ті чутки, які поширилися вчора серед депутатів. Переконали, що всі члени цієї групи, яка про суверенітет України сказала навіть у своїй назві, теж розвінчують цю плітку і голосуватимуть за справжній суверенітет, в тому числі з грішми, армією і

прокурором»¹⁷⁴.

Іван Плющ запевнив народного депутата, що він не має жодної інформації про зустріч в ЦК КПУ і про документ, який поширюється від імені компартійного з'їзду. На підтвердження виступу І.Плюща, виступив один з координаторів більшості Олександр Мороз і повідомив, що він справді був на цій зустрічі, але нічого подібного, про що повідомив Батіг у своїй «провокаційній» заяві, там не відбувалося. Однак слово взяв В.Чорновіл, який відзначив: «Відносно провокаційних нібито заяв депутата Батога. В залі розповсюджено, правда, не всі одержали, але групи депутатів одержали, такий документ: «К вопросу о государственном суверенитете Украинской ССР»... Так от, це документ, де сказано про «отношение партийной организации республики к суверенитету Украинской ССР». У цьому документі заперечуються не тільки власні Збройні сили, але й органи безпеки, Прокуратура, митна служба, до речі, вона вже створюється, республіканські дипломатичні та економічні відносини з іншими державами. Написано: «думается, что такой подход нереален». В цьому документі заперечується приватна власність як одна з форм власності: «прежде всего надо изучить мнение народа». Далі йдеться про те, що це призведе до відродження експлуатації найманої праці і демонтажу системи соціальної захищеності. Чому? Не зрозуміло. Ми сьогодні не маємо якраз соціальної захищеності. Далі. Оспорюється необхідність власної банківської і фінансово-кредитної грошової системи: «кажется, что это, по крайней мере, нецелесообразно». Ось цей документ, розповсюджений від імені Компартії. Я й запитую Президію і присутніх депутатів, я хочу знати, хто розповсюдив цей документ, який збігається з тим, про що говорив депутат Батіг»¹⁷⁵.

Відповідаючи після обідньої перерви на запитання депутатів, коли ж парламент все ж таки зможе проголосувати хоча б у першому читанні за Декларацію про державний суверенітет, І.Плющ заявив, що для результативного голосування нема кворуму. Тому головуючий запропонував продовжити

---

174 Стенограми обговорення проектів Декларації на Пленарних засіданнях Верховної Ради УРСР. Засідання п'ятдесят шосте. 5 липня 1990 р. *Декларація про державний суверенітет України*... С. 321.

175 Там само. С. 325.

обговорення проекту, після чого передати його на апробацію в постійні комісії парламенту. Його підтримав депутат від більшості, прізвище якого в стенограмі не було позначене: «Я бачу, на столи розклали, крім цієї Декларації, яку ми отримали в комісіях, ще документи, які ми не обговорили, бо тільки сьогодні ранком їх роздали. Це – резолюція XXVIII з'їзду, ми ж її в комісіях теж повинні обговорити»¹⁷⁶. У відповідь на це В.Чорновіл звинуватив головуючого у затягуванні голосування і запропонував сьогодні закінчити обговорення поданого М.Шульгою зведеного проекту, а завтра якщо буде кворум постатейно його проголосувати¹⁷⁷.

Вранці 6 липня робота парламенту почалася з виступу В.Чорновола, якого Народна рада уповноважила зробити наступну заяву: «Народна рада констатує, що вдруге на тривалий час робота сесії Верховної Ради України паралізована через відсутність значної частини членів парламенту – комуністів, які без дозволу сесії вибули на з'їзди КПУ і КПРС. У їх числі – Голова Верховної Ради і його заступник. Це абсолютно неприпустимо, особливо в умовах політичного і соціального напруження в республіці, і свідчить, що вузькопартійні інтереси поставлені вище інтересів народу України... У зв'язку з цим пропонуємо:

Перше. негайно відкликати всіх депутатів УРСР, делегатів з'їзду КПРС, для участі в роботі Верховної Ради України.

Друге. У випадку ігнорування цієї вимоги і подальшого саботажу роботи сесії Верховної Ради поставити перед Верховною Радою УРСР і народом питання про зміну керівництва Верховної Ради.

Третє. Закликаємо виборців дати належну оцінку діяльності своїх депутатів, що ігнорують у цей відповідальний момент роботу сесії»¹⁷⁸.

Переважною більшістю голосів оголошена В.Чорноволом заява Народного фронту була підтримана¹⁷⁹.

---

176 Стенограми обговорення проектів Декларації на Пленарних засіданнях Верховної Ради УРСР. Засідання п'ятдесят сьоме. 6 липня 1990 р. *Декларація про державний суверенітет України* С. 327-328.

177 Там само.

178 Там само. С. 328.

179 Стенограми обговорення проектів Декларації на Пленарних засіданнях Верховної Ради УРСР. Засідання п'ятдесят сьоме. 6 липня 1990 р. *Декларація про державний суверенітет України*. С. 355-356.

В тих умовах коли на порядку денному власного народу стояло питання проголошення державного суверенітету України, депутати комуністи відстоювали інтереси СРСР, свідченням чого є заява яку вони зробили після повернення з Москви : «Рішуче не можемо погодитися з твердженням Народної ради, – писали секретарі ЦК КПУ, - нібито ми, беручи участь у роботі з'їзду, ставимо вузькопартійні інтереси вище інтересів народу України. Кожній неупередженій людині ясно, що на з'їзді, до якого прикута увага всього світу, вирішується подальша доля не лише партії, а й нашої держави. І ми відстоюємо тут життєві інтереси своєї республіки, її народу, перш за все утвердження державного суверенітету, соціального захисту трудящих при переході до ринкових відносин, відродження духовності і культури, ліквідації наслідків чорнобильської аварії»¹⁸⁰.

Лише дії патріотично налаштованої частини парламенту, вирішили долю цього по істині історичного рішення в житті українського народу. Хто знає, якби склалася ситуація, якби у Верховній Раді не було такого невтомного борця за свою Батьківщину як В. Чорновіл.

9 липня В.Івашко подав заяву про відставку з поста голови Верховної ради УРСР, яку зачитали на ранковому пленарному засіданні 11 липня і тим самим деморалізувало комуністичну більшість у парламенті й полегшило опозиції прийняття радикального за змістом документа, який утверджував суверенітет України. Остаточний текст Декларації був схвалений майже усіма депутатами. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР поіменним голосуванням прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

23 серпня 1991 р. В. Чорновіл видав розпорядження про припинення діяльності Комуністичної партії на території області. Під час союзного і республіканського референдумів щодо майбутнього СРСР з його ініціативи в Галичині провели опитування мешканців про ставлення до ідеї відновлення незалежної України. Ствердно на це питання відповіли близько 80% мешканців

---

180 Стенограми обговорення проектів Декларації на Пленарних засіданнях Верховної Ради УРСР. Засідання шістдесятє. 9 липня 1990 р. *Декларація про державний суверенітет України...* С. 386.

регіону.

Висновок до 3 розділу. Отже, на другу половину 1980-х початок 1990-х припадає пік активної громадсько-політичної, партійної діяльності В. Чорновола. Повернувшись в Україну він активно включається в політичну діяльність, чому сприяла лібералізація суспільства, пов'язана з горбачовською перебудовою. В. Чорновіл стояв біля витоків багатьох починань того часу в різних сферах життя. Ще вчора колишній в'язень радянських політичних таборів стає знаковою фігурою українського політикуму. Беззаперечним є факт особливої ролі В. Чорновола у формуванні багатопартійної системи України. З його ініціативи та безпосередньої участі з'являються досить впливові та потужні політичні сили як «Українська Гельсінська спілка» та «Народний Рух України за перебудову». Беззаперечним фактом є ключова роль В. Чорновола під час проголошення незалежності держави. Сучасники неоднозначно оцінюють його діяльність на посаді голови Львівської облради, тим не менше, вона стала полігоном для апробації багатьох нововведень, які пізніше впроваджувалися в інших регіонах вже незалежної України.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження ми прийшли до таких висновків.

З виникненням у суспільно-політичному житті України 1960-70-х рр., руху шістдесятників, які являли собою внутрішню моральну опозицію до радянського тоталітарного режиму, вони склали ядро дисидентства. Однією з знакових постатей цього періоду стає молодий В. Чорновіл, який тільки розпочинає активно працювати у публіцистичній та редакційно-видавничій сфері.

В. Чорновіл включається в опозиційний рух шістдесятництва, де виступає з різними ініціативами, спрямованими на захист прав і свобод українських громадян, політв'язнів, жертв радянського тоталітарного режиму, української національної мови та культури. Незважаючи на переслідування радянськими каральними органами представників шістдесятництва, В. Чорновіл на той час продовжує перебувати на позиціях соціалізму. Проте після придушення «Празької весни» 1968 р., він, як і більшість шістдесятників відмовляється від цього.

Його протест носив мирний характер, він виступав з незалежницької політичної позиції, сповідував ідею подолання беззаконня сталінських часів, відстоював національну гідність та національну думку, виступав за оборону людських, національних прав і народну самобутність різними шляхами, але в правовому полі.

Привернути увагу до проблем в країні В. Чорновіл намагався головним чином своєю публіцистичною діяльністю. Праці В. Чорновола «Лихо з розуму» і «Правосуддя чи рецидив терору?» стали класикою самвидаву і користувалися популярністю. У своїх творах він намагався донести інформацію про репресії в СРСР до численної громадськості як в країні, так і за її межами, показати об'єктивні причини й перебіг репресій та змалювати реальний образ засуджених людей. З іншого боку, своєю публіцистикою він прагнув зупинити масове залякування української інтелігенції владою. Цілком зрозуміло, що в тих умовах радянської дійсності, це був сміливий і не простий вибір.

За видання «Українського вісника» В'ячеслава Чорновола було засуджено до ув'язнення, а пізніше і до заслання. Тим самим влада намагалася досягнути кількох цілей: по-перше, ізолювати В. Чорновола як нестандартно мислячу людину від впливу оточення, по-друге, показати, що може статися з тими, хто захоче виходити за визначені межі дозволеного, і, по-третє, морально або фізично зламати його. Проте і там Чорновіл не здавався, а продовжував боротися з системою – писав листи, скарги в державні органи та міжнародні організації. Ув'язнення Чорновола стало великим випробуванням не лише для нього, а й для його рідних та близьких. Зазнаючи постійних переслідувань з боку радянської влади В'ячеслав Чорновіл ні на мить не полишав своєї правозахисної діяльності, активно підтримував соратників в опозиційному русі.

Після звільнення та повернення на Україну, В. Чорновіл послідовно виступав за мирний, поступальний, реформаційний шлях суспільного розвитку. Усе своє життя він відстоював думку соборності Української держави. В. Чорновіл бачив Україну незалежною, суверенною, демократичною, правовою, багатопартійною державою у колі європейських держав, де панують гармонійні соціальні і міжнаціональні стосунки, діє багатокладна економіка. Тому, при першій, можливій, реальній нагоді він скористався тим, щоб втілити багаторічні не лише свої прагнення, а й всього українського народу – проголосити Україну незалежною і суверенною державою.

В. Чорновіл стояв біля витоків багатопартійної системи України. Він був одним з ініціаторів створення Української Гельсінської Спілки – першої української політичної організації 1980-х років та «Народного Руху України за перебудову». Крім того він брав активну участь у діяльності та створенні інших громадських та політичних об'єднань.

Не однозначно сучасники оцінюють діяльність В. Чорновола на посаді голови Львівської облради, тим не менше, саме тут було апробовано значна кількість нововведень, які пізніше реалізовувалися в інших регіонах вже незалежної України.

В. Чорновіл був людиною, яка цінувала в своєму житті передусім

суверенітет та соборність Української держави. Будучи духовно сильним, настирливим у досягненні мети, цілеспрямованим борцем, він був людиною, яка усе життя стояла на державотворчих позиціях, як ніхто, могла довести справу до кінця, не боячись ні мордовських таборів, ні ув'язнень, ні політичних протистоянь. В. Чорновіл залишився вірним високим ідеям та цілям до кінця свого життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття. / ред. та упор. І. Єзерська. Львів: Часопис, 2013. 390 с.
2. Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення / Ред. рада: О. Барабаш (голова), Я. Зайко (відп. ред.), І. Бойко, О. Костюк, О. Крандакова, В. Крижанівський, М. Баландюк, М. Істратенко, В. Мельничук, О. Коцюба, В. Севастьянов, О. Хилюк. Асоціація народних депутатів України. Житомир "Рута", 2010. 868 с.
3. Доброокий: Спогади про Івана Світличного. К., 1998
4. Здобуття незалежності України. 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир : Рута, 2011. 752 с.
5. Іван Дзюба. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 2. Упорядкування Б. Підгірного. Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. С. 222–261.
6. Ми вибрали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком. Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк. Київ: Дух і літера, 2004. С. 33–90.
7. Мороз В. Есеї, листи й документи. Мюнхен: Сучасність, 1975. 288 с.
8. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / упоряд. В. К. Баран та ін.; за ред. Ю. І. Шаповала. Київ : Генеза, 2004. 808 с.
9. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко; Ред.кол.: В. Баран, Д. Бурім, В. Даниленко, Я. Калакура (відп. ред.), О. Маврін, Н. Миронець. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: Смолоскип, 2013. 736 с.
10. Справа Василя Стуса. Вирок і коментар. Визвольний шлях. 1975. № 12. С.1395-1405.
11. Стенчук Б. Що і як обстоює І. Дзюба. Київ, 1969. 196 с..

12. Чорновіл В. Вирок Вячеслава Чорновола і його коментар. Визвольний шлях. 1975. № 12. С. 1386-1387.
13. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966 – 1969 рр. / упоряд. Валентина Чорновіл. передм. Лесь Танюк. Київ: Смолоскип, 2003. 906 с.
14. Чорновіл В. Твори. У 10 т. Т. 3 : Український вісник. Вип. I-UI / В'ячеслав Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2006. 976 с.
15. Чорновіл В. Твори. 10 т. Т.4. кн.1.: Листи. / В'ячеслав. Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2005. 990 с.
16. Чорновіл В. Твори. У 10 т. Т.4, кн.2.: Листи. / В'ячеслав. Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2005. 1068 с.
17. Чорновіл В. Твори. В 10 т. Т. 6: Документи та матеріали (листопад 1985-квітень 1990) / В'ячеслав Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2009. 1068 с.
18. Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 9 : Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1996-грудень 1997). Київ: Смолоскип, 2014. 1008 с.
19. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України / Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 626 с.

Література

20. Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. 884 с.
21. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. Москва: Моск. Хельсинк. группа, 2012. 384 с.
22. Андрусечко П. Президентські вибори по-українськи. Український журнал. 2010. №1. С. 28-29
23. Бажан О. Петро Шелест і протестний рух в УРСР у 1960–1970-х рр. «З

архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» №2 (43) 2014. С. 443-456.

24. Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60-80-х роках. «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». №1/2 (6/7) 1998. С. 357-364

25. Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Т. 143. С. 30-36.

26. Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. Сучасність. 1994. № 6 С. 114-115.

27. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 667 с.

28. Березицький Б. В'ячеслав Чорновіл. Івано-Франківськ: «СІМІК», 2014. 128 с.

29. Білоус А. Політичні об'єднання України. Київ, 1993 108с.

30. Вербицький Б. Участь Михайла і Богдана Горинів у створенні і розвитку Української Гельсінської Спілки. *Гілея*. 2018. Вип. 137. С. 303-307.

31. Вільшенко Я. Жертви Московського терору в Україні 1970-1973 роки. *Визвольний шлях*. 1974. С. 487-507

32. Гай-Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989–1991 рр.). (частина 1). *Гілея*. 2012. №57. С.127–133

33. Гай-Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989–1991 рр.). (частина 2). *Гілея*. 2012. №58. С.153–159

34. Главацький М. В'ячеслав Чорновіл: наук.-попул. вид. Київ, 2016. 144 с.

35. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. Одеса: Астропринт, 1997. 360 с.

36. Гончарук Г. Національна ідея і Народний Рух України : монографія. Одеса: Астропринт, 2004. 172 с.

37. Гриців М. Арештована коляда, або погром 12 січня 1972-го. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/12/13866/> (дата звернення

13.06.2021)

38. Давимука С. Львівський період державотворчої діяльності В.М. Чорновола 1990–1992 рр. *Чорноволівські читання*. Київ, 2003. 80 с. С. 48-59.
39. Даниленко В., Деревінський В. Державницька діяльність В. Чорновола (1990-1999 рр.). *Український історичний журнал*. 2013. № 4. С. 8–25.
40. Даниленко В. Політичний нагляд за діяльністю В. Чорновола в роки «перебудови» (друга половина 1980-х рр.). *Чорноволівські читання : Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції (Івано-Франківськ, 15 березня 2019) / упоряд. В. Ф. Деревінський*. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2019. С. 25-30.
41. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. ХХ ст.) : монографія. Київ: Рідний край, 2000. 389 с.
42. Деревінський В. Громадсько-політична діяльність В. Чорновола після першого ув'язнення (1969 – 1972 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Історичні науки. 2015. Вип. 24. С. 114-118.
43. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія. Тернопіль: Джура, 2011. 224 с.
44. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват, 2016. 496 с.
45. Деревінський В. Праці В. Чорновола – «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» як джерело до вивчення радянських репресій 1965-1966 рр. *Магістеріум*. Вип. 28. Історичні студії. 2007. С. 37-42.
46. Зайцев Ю. Ті, що не мовчали. У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу. *Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси*. Львів: Центр Європи Львів:Каменярь, 1998. С. 325-354.
47. Зайцев Ю. «Чорна ніч брежнєвської реакції» (1965–1973). *Український визвольний рух*. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2011. Збірник 15. С. 263-293.
48. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987).

Харків: Фоліо, 2003. 144 с.

49. Зезина М. XX съезд КПСС как символ и исследовательская проблема. *Горбачевские чтения. Вып. 4.: XX съезд и доклад Н.С. Хрущева «о культуре личности» в российской истории: к 50 летию XX съезда КПСС. От Фултона до Мальты: как началась и закончилась холодная война /* Междунар. фонд соц. экон. и политол. исслед. (Горбачев-Фонд). Москва: Горбачев-Фонд, 2006. С . 99-105.

50. Зисельс И. Если не сейчас... (статьи, интервью, выступления. 1989-2006 гг). Київ: Дух и літера, 2006. 233 с.

51. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен: Вид-во М. Баб'юка, 1990. 634 с.

52. Касьянов Г. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960 - 80-х років. Київ: «Либідь», 1995. 224 с.

53. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х –30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992. 176 с.

54. Кіндрачук Н. Боротьба Народного Руху України за незалежність України: 1989–1991 рр.: автореферат на здоб. наук. ступ к. іст. н. Одеса, 2010.

55. Кіндрачук Н. За Україну незалежну. Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989–1991 рр.: монографія. Івано-Франківськ: НАІР, 2013. 199 с.

56. Крупник Л. Роль Вячеслава Чорновола в ході української національно-демократичної революції кінця 1980-х-1991 років. *Чорноволівські читання: Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції (Івано-Франківськ, 15 березня 2019) /* упоряд.В. Ф. Деревінський. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2019. С. 43-49.

57. Кульчицький С. Діяльність В. Чорновола під час суверенізації Радянської України (1990). *Чорноволівські читання : Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції (Івано-Франківськ, 15 березня 2019) /* упоряд.В. Ф. Деревінський. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2019. С. 50-63

58. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його

народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 627 с.

59. Купчинський Р. Погром в Україні 1972-1979. Мюнхен: Сучасність, 1980 312 с..

60. Литвин В. За лаштунками XX з'їзду КПРС. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/vistupi/litvin/golos_06_02_18.html. (дата звернення 13.06.2021)

61. Мельник І. Львівський парламент першого скликання. ZBRUC. 2015. URL: <https://zbruc.eu/node/34801> (дата звернення 13.06.2021)

62. Млынарж З. Мороз ударил из Кремля. Москва: Республика, 1992. 310 с.

63. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). Київ: Смолоскип, 2010. 298 с.

64. Побережець Г. Внесок В.М. Чорновола у розвиток суспільно-політичної думки та розбудови державності України. Дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. Миколаїв, 2015. 246 с.

65. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: В-во ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.

66. Секо Я. XX з'їзд КПРС і поява шістдесятництва. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 2. С. 113-119.

67. Секо Я. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. 2015. Вип. 2, ч. 4. С. 57-66

68. Секо Я. Суспільнополітичний дискурс українських шістдесятників. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини* / гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль: Видво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 6-7: 20й річниці Незалежності України присвячується. С. 100-112.

69. Секо, Я. «Тіні забутих предків»: історія однієї акції. *Україна–Європа–Світ : міжнародний збірник наукових праць* / редкол.: Ю. М. Алексєєв, Л. М.

Алексієвець, М. М. Алексієвець [та ін.]. Тернопіль : ТНПУ, 2015. Вип. 16 : у 2 ч., ч. 1. С.70-83.

70. Секо Я. Український самвидав першої половини 1960-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. Тернопіль: ТНПУ С. 241-246

71. Стасюк І. Україна на етапі перебудови: від складової імперії до незалежної держави. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 1999. Т.377. С.199-205.

72. Титикало Р., Костін І., Бежевець О. В'ячеслав Чорновіл. «Неугомонный» у боротьбі за Україну. *Історична правда*. 24 серпня 2017. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/08/24/150177/>_(дата звернення 13.06.2021)

73. Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Комуністична ідея у ХХ столітті. Київ: Дух і Літера, 2007. 810 с.

74. Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матер. круг. столу / Відп. ред. В. Даниленко. Київ: Ніка-Центр, 2006. 236 с.

75. Шаповал Ю. Незакрита доповідь Микити Хрущова URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/nezakrita_dopovid_mikiti_hruschova.html. (дата звернення 13.06.2021)

76. Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2011. № 11 (36). С. 259-294.

77. Эко У. Полный назад! “Горячие войны” и популизм в СМИ. Москва: Эксмо, 2007. 592 с.

Довідкові та навчальні видання

78. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с.

79. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4 : Ка - Ком. 528 с.

80. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища школа, 2002. 430 с.
81. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / Отв. ред. Ю. Новопашин. Москва: Наука, 2007. 397 с.
82. История России XX века. под ред. А.О.Чубарьяна. Москва: «Просвещение», 2003. 302 с.
83. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX-XX ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. та ін.: За загальною ред. д-ра іст. Наук, проф. Малика Я.Й. Навч. Посіб. Львів: Світ, 2001. 296 с.
84. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. І. Танцюри. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 488 с.
85. Рух опору в Україні 1960–1990: Енциклопедичний довідник / Ред. кол., авт. ст.: О. Зінкевич (гол. ред.), Г. Панчук, О. Голуб, О. Обертас, М. Трущенко. Київ: Смолоскип, 2010. 804 с.
86. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / За ред. М. Кармазіної. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. – 588 с.